

Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar*

Hüseyin YILMAZ**

I. Genel Çerçeve: Osmanlı Siyaset Düşüncesi

Birkaç gün evvel ezkiyâdan bir muharrir ile görüştüm. Eslâfımızın âsârı hakkında bir mecliste duyduğu şeyleri nakletti: Güyâ âsâr-ı mezkûrenin en çoğu sarf, nahiv, mantık, me'ânî, kelâm, fıkıh ve buna mümâsil fenlerin usûl ve kavâidini şerh ve beyândan, ve kısmen de fâide-i neşriye hilâfında iddia ve izhar-ı fazilete müteallik mebâhisden ibâret imiş; idâreye, siyâsete, ictimâiyâta dâir hiçbir eserlerine tesadüf olunmuyormuş.

'İlm-i ahvâl-i kütüb' ile iştiğâl ettiğim cihetle bu bâbda mütâlaamı sordu. Müstahzarâtıma binâen âsâr-ı eslâf hakkındaki zann-ı vâki'in doğru olmadığını ve buna delil-i kat'î olmak üzere netice-i tetebbuât-ı hâzırımı hâvî bir cedvel-i müdevvenât neşredeceğimi kendisine söyledim.¹

II. MEŞRÛTİYET İSTANBUL'UNUN kültür çevrelerinde dolaşan bu tür söylentileri entelektüel bir meydan okuma olarak algılayan Mehmed Tâhir, Osmanlı tarihinde siyaset ve toplumsal konular üzerine eser yazılmamış olduğu iddiasına karşın *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiye* adlı eserini kaleme almıştır. Yazar bildiği siyaset eserlerinin listesini vermek suretiyle ilave bir araştırmaya gerek duymaksızın yazdığı bibliyografik kaynakça niteliğindeki bu çalışmayı yukarıdaki savı çürütmek için yeterli görmüştür. Ne anonim olarak nakledilen yukarıdaki iddiada ne de Mehmed Tâhir'in reddiyesinde Osmanlı siyaset düşüncesinin niteliği konusunda ileri sürülen

* Eleştiri ve önerileriyle yazının son halini almasına katkıda bulunan Cemal Kafadar'a teşekkür ederim.

** Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Doktora öğrencisi.

1 Mehmed Tahir, *Siyasete Dâir Âsâr-ı İslâmiye*, İstanbul, 1332, s. 1.

herhangi bir argüman yoktur. Ancak meselenin bu tip eserlerin varlığı ya da yokluğuyla sınırlı olmadığı, tartışmanın o dönemde Osmanlı düşünce tarihine yönelik alternatif yaklaşımların bir yansıması olduğu Mehmed Tâhir'in üslubundan ve tepkisinden sezilebilir.²

Son dönem Osmanlı aydınlarını epeyce meşgul eden bu tartışmayı ortaya çıkaran temel iddialardan birisi, dönemin doğubilim çalışmalarındaki hakim görüşü aksettiren ve modern tarihçilikte ağırlığını halen devam ettiren Osmanlı'da özgün düşünce olmadığı ve Osmanlı döneminin İslâm medeniyetinin bilim ve düşünce tarihinde duraklama dönemini temsil ettiği yargısıdır. Bu hafifseyici yaklaşımın nazarında Osmanlı düşüncesi İslâm medeniyeti'ne düşülmüş bir derkenardan ibarettir. Avrupa düşünce tarihinde ise kısa bir dipnot mesabesinde. Bunun aksine, kökleri Namık Kemal'e kadar götürülebilecek bir gelenek teşkil eden ve bu yargının aksini iddia eden aydın ve tarihçilerin Osmanlı medeniyetini yüceltici beyanları, yakın zamanlara kadar büyük oranda romantik ve nostaljik bir savunmadan ibaret kalmış, Osmanlı düşüncesi üzerine bu yaygın kanıyı değiştirebilecek nitelikte derinlikli çalışmaların yapılmasını sağlayamamıştır. Sonuç olarak, günümüz tarihçisi de benzeri bir iddia karşısında, Osmanlı döneminde yazılan siyaset eserlerinin çokluğunu ve çeşitliliğini ileri sürerek cevap vermek, kısacası Mehmed Tâhir'in argümanı ile yetinmek durumundadır.

Osmanlı düşüncesinin steril olduğu yargısını paylaşan araştırmacılar genellikle Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla*, Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'si gibi Osmanlı öncesi siyaset düşüncesinin zirve eserlerinin benzerlerini aramışlar, bulamamanın hayal kırıklığıyla Osmanlı dönemini entelektüel anlamda mahkum etmişlerdir. Oysa tarihçiliğin öncelikli sorusu bu tür eserlerin neden Osmanlı'da bulunmadığı değil, var olanın dönemsel şartlar ışığında ve siyaset düşüncesinin tarihsel gelişimi içinde anlamlandırılmasıdır. Osmanlı Devleti kendisini önceleyen İslâm medeniyetinden tevarüs ettiği tüm süreklilik unsurlarına rağmen farklı bir coğrafyada, farklı alt kültürleri barındıran, özgün siyasî ve toplumsal kurumlarıyla vücut bulmuş bir bütündür. Bu yeni oluşumun kültür tarihi yazılırken, mâkablinde ortaya konan düşünce birikiminin mihenk taşı olarak ölçüt yapılabilmesi her şeyden önce "neye göre" sorusunun objektif bir şekilde cevaplandırılmasıyla mümkündür. Mâverdî'nin siyaset teorisinin, kendisinden tamamen farklı bir türde ve farklı konular etrafında yazan

² Nitekim Kınalızâde, Koçi Bey, Hasan Kâfi ve Kâtip Çelebi'nin eserleri gibi belli başlı kaynaklar XIX. yüzyılda yayınlanmıştır ve konuyla uzaktan da olsa ilgilen herhangi bir entelektüelin bu tür eserlerin varlığından haberdar olmaması mümkün görünmemektedir.

Koçi Beyinkine üstünlüğü, karşılaştırmaya konu olan somut referans noktaları belirtilmedikçe, ancak sübjektif kriterler yoluyla iddia edilebilir. İslâm medeniyetinin Gazâlî öncesinde kemâle erdiği ve bu medeniyetin tüm zirve eserlerinin bu dönemde yazılmış olduğu ön kabulüyle hareket eden bir tarihçinin Osmanlı döneminde 'kıymeti hâiz' bir eser bulabilmesi imkânsızdır. Bu ön kabul Osmanlı düşünce tarihinin derinlemesine çalışılmasıyla ortaya çıkan bir tez sonucu değil, bilakis bilinmeyen yok olduğu varsayımına dayanan bir izlenimin yaygınlaşmasıyla oluşmuştur. Kendisinden bağımsız olarak verilmiş bu yargının yerleşmesinden dolayı Osmanlı düşünce tarihi, modern çağda çok az tarihçinin ilgisini çekmiş, kaynaklarının büyük bölümü henüz gün yüzüne çıkmamıştır.

Bu yerleşik yargının uzantısı olarak yaygın bir şekilde tekrar edilen savlardan birisi de Osmanlı döneminde yazılan siyaset eserlerinin büyük oranda öncekilerin tekrarı olduğudur. Ancak etkisi XVII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar istisna edilirse bu hükmü doğrulayacak tek bir ayrıntılı tarih çalışması yoktur. Osmanlı siyaset düşüncesinin en temel kaynakları olarak harcıâlem malumat cinsinden takdim edilen Mâverdî veya Nizâmülmülk gibi müelliflerin hangi kavram ve teorilerinin, hangi Osmanlı müelliflerince benimsenip tekrar edildiğine dair somut çalışmalar yapılmadığı müddetçe bu tür savlar mesnetsiz kalmak durumundadır.

Osmanlı siyaset düşüncesinin Osmanlı öncesindeki birikim ile somut bağlantıları henüz kurulmamış olmasına rağmen, eldeki veriler Osmanlıların ortaçağ siyaset literatürüne yabancı olmadıklarını göstermektedir. Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap topraklarındaki kütüphaneler bir yana, Anadolu ve Balkan kütüphanelerinde mevcut Osmanlı öncesinde yazılan eserlerin sayısının, Osmanlı döneminde yazılanlardan aşağı kalmadığı rahatlıkla söylenebilir. Osmanlı kütüphanelerini dolduran Osmanlı öncesine ait yazma eserler Osmanlıların atadan tevarüs ettikleri bir zenginlik değil bilinçli bir tercih sonucunda elde ettikleri bir birikimdir. Bu durum, Osmanlıların zengin bir kültürel birikimi sahiplendiklerini gösterir, onu körükörüne taklit ve tekrar ettiklerini değil. Aksini iddia eden bir yaklaşım, her şeyden evvel, düşünce alanında eskiyi tekrar ettiği iddia edilen Osmanlıların nasıl olup da öncekinden farklı özgün devlet kurumlarını, sanat akımlarını ve kültürel yapıları kurabildiklerini açıklamak durumundadır.

Modern dönem Osmanlı, Türk ya da Arap düşüncesi üzerine bugün herbiri klasikleşmiş olan ilk kapsayıcı eserler 60'lı yıllarda yazılmış olmasına rağmen bu bakış açısının etkisiyle Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi düşünce tarihi üzerine halen yayınlanmış tek bir ayrıntılı ve genel nitelikli

monografi yoktur. Bu yokluk bir gösterge olarak alındığında Osmanlı düşünce tarihçiliğinin modern Ortadoğu düşünce tarihçiliğini, yayınlanan kapsamlı çalışmalar itibariyle, hiç değilse yarım yüzyıl geriden takip ettiğini söylemek mümkündür. Modern Ortadoğu tarihçileri, tercihlerini Osmanlı düşüncesinden ziyade Avrupa düşüncesinin Ortadoğu'daki etkisini ya da bu etki sonucu Ortadoğu'da gelişen modern düşünceyi çalışmak yönünde kullanmışlardır. Bu olumsuz ve caydırıcı yargıların ve tercihlerin etkisini halen devam ettirdiği günümüz Osmanlı tarihçiliğinde 'siyaset düşüncesi tarihi' kendine has yaklaşımları ve tezleriyle belirginleşen bir alt-disiplin görünümünde değildir. Osmanlı siyaset düşüncesi, ekonomi, sanat, edebiyat gibi alanların aksine henüz ders kitabı yazılmamış dolayısıyla görünürde bütünlük arzetmeyen bir alandır. Osmanlı siyaset düşüncesi tarihi ilgili çalışmaların ve kullanılan kaynakların sayısı, ele alınan konuların ve sorulan soruların çeşitliliği göz önüne alındığında, Cemal Kafadar'ın ifadesiyle, henüz emekleme dönemindedir: "(...) daha birçok eser tespit edilmemiş, edildiyse dahi okunmamış, okunduysa dahi bilimsel olarak metni yayına hazırlanmamış, hazırlanmışsa dahi ciddi çözümleme çabalarına uğramamış, öncülleri veya çağdaşlarıyla karşılaştırılmamıştır ve bu konularda ilgilenen araştırmacıları beklemektedir."³

II. Siyaset Düşüncesi Çalışmalarının Son Yarım Yüzyıllık Seyri

XX. Yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların şekillenmesinde iki önemli gelenek etkin olmuştur: Birincisi XVI. yüzyıl başlarından itibaren sayıları artmaya başlayan Osmanlı tarih ve siyaset eserleri, ikincisi ise yine aynı dönemde ortaya çıkan Avrupalı gözlemcilerin Osmanlı Devleti ve kültürünü ele aldıkları, çoğu okuyucuyu bilgilendirmeyi hedefleyen, değerlendirme yazıları. Etkileri günümüzde de devam eden bu iki zengin geleneği tevarüs eden çağdaş Osmanlı tarihçiliğinde siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmalar, geçen yüzyılın ortalarından itibaren sayıca çoğalıp, konu itibariyle çeşitlenmeye başlamıştır.

XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı geleneğinde ortaya çıkan eserlerin önemli bir kısmı, kendileri birer kaynak olma hüviyetlerinin yanı sıra, Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine ilk gözlemsel ve tarihî değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalar olma özelliğine de sahiptir. Tarihçilikte Aşıkpaşazâde,

3 Cemal Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. I, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, M. Ö. Alkan (ed.), İstanbul, 2001, s. 23-28.

siyaset düşüncesinde Lütü Paşa ile belirginlik kazanan ve XIX. yüzyılda Cevdet Paşa ve Namık Kemal'e kadar uzanan bir çizgide çok sayıda eser veren bu yaklaşımda, müelliflerin kendi görüş ve gözlemlerinin yanısıra, geçmişteki ya da tedâvüldeki siyasî görüş ve kavramlarla ilgili değerlendirmelerini bulmak mümkündür. Bu yaklaşımın temel bakış açısı, kritikçi bir yaklaşımla mevcut siyasî yapıyı ayakta tutan siyasî prensiplerin tespitinin yanısıra, bu yapının devamı ve tekmili için gerekli yeni teorik ve pratik çözümlerin bulunmasıdır.

Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların Batı kaynaklı tarihi ise Busbecq gibi Avrupalı gözlemcilerin, yazdıkları siyasî raporlarına Osmanlı kurum ve gelenekleri hakkındaki gözlem ve değerlendirmeleri de eklemeleriyle başlar. Bunlar arasında Rycout'un Osmanlı devlet ve toplum yapısı üzerine yazdığı eseri ve D'Ohsson'un aynı konuları da içeren altı ciltlik büyük Osmanlı tarihi, Osmanlı tarih ve siyaset eserlerinin ortaya koyduğu tarih algılaması ve devlet görüşünü kendi yorumlarıyla Avrupalı okuyucuya aktarmışlardır.⁴ Bu önemli kaynak eserler, ortaya koydukları yaklaşım ve yargılar itibarıyla, halen konuyla ilgili çalışmalar üzerindeki yönlendirici etkilerini devam ettirmektedirler.

XVI. Yüzyılda oluşmaya başlayan ve daha çok gözlem ve tasvire dayalı eserler veren bu siyaset yazını geleneği sonraki yüzyıllarda aydınlanma yazarları ve doğubilimcilerin elinde genellemeci ve dışlayıcı tezlerin inşa edilmesi şeklinde devam etmiştir. Makyavel'in Avrupa ve Osmanlı siyasî yapılarını ayırttığı gözlemlerinde ilk teorik ve kategorik ifadelerini bulan ve Weber'le sosyolojik bir temele oturtulan bu bakış açısının en önemli özelliği, Osmanlı düşüncesine dayanarak Osmanlı Devleti'ni anlamaktan ziyade devleti, kurumları ve tarihsel tecrübesini esas alarak Osmanlı düşüncesinin yapı taşlarını ortaya koymayı hedeflemesidir. Bu bakış açısının yerleşmesine neden olan etmenlerden en belirgin olanı Avrupa kökenli gözlemcilerin Osmanlı Devleti'ndeki düşünsel, bilimsel ya da edebî birikimden ziyade onun kurumsal yapı ve işleyişine karşı duydukları hayranlık ya da farklılık hissidir. Doğubilim çalışmalarının vücut bulmaya başladığı dönemlerde, Galland ve de Tassy'nin eserlerinde olduğu gibi, düşünce tarihi üzerine yazılan veya çevrilen eserlerin çoğunlukla Osmanlı öncesi devre ait olması, buna mukabil, Kandemir, D'Ohsson ve Hammer'in tarihlerinin gösterdiği gibi, en önemli tarih eserlerinin Osmanlı dönemi üzerine yazılmış olması bu yerleşik kanının yönlendirici gücünü göstermekte-

⁴ Paul Rycout (ö. 1700), *The Present State of the Ottoman Empire*, London, 1667; Mouradgea D'Ohsson (ö. 1807), *Tableau Général de l'Empire Othoman*, Paris, 1787-1820.

dir.⁵ Sonuç olarak bu yazarlar, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı düşünce birikiminden ziyade kendi gözlemlerine dayanarak Osmanlı Devleti, tarihi, kültürü ve toplum yapısı üzerine elde ettikleri bilgileri Avrupa okuyucusuna aktarmışlardır.

1. Siyaset Düşüncesini İnceleyen Kitap ve Makaleler

XIX. Yüzyılın başlarında daha çok metin tanıtımı ya da neşrine dayalı değerlendirmelerle başlayan siyaset düşüncesi çalışmaları XX. yüzyılın ortalarında modern tarihçiliğin sunduğu imkânlarla somut konuların işlenmesine yönelmiştir.⁶ Halil İnalıcık'ın 1950'lerin sonlarına doğru yayınladığı ve bugün konuyla ilgili her tarihçinin ilk başvuru kaynakları arasında yer alan, "Osmanlı Padişahı", "Osmanlı Hukununa Giriş" ve "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü" başlıklı makaleleri Osmanlı tarihçiliğinde yeni oluşmaya başlayan bir alanın öncü eserleri arasındadır.⁷ İnalıcık'ın bu çalışmaları için gerekli tarihsel bilgi birikimi ve yeni metodolojik yaklaşımlar Tür-

5 Antoine Galland (ö. 1715), *Binbir Gece Masalları* gibi bazı Arapça eserleri Fransızcaya çevirmiştir; Garcin de Tassy (ö. 1878), Feridüddin Attar'ın *Mantku't-Tayr*'ı gibi çok sayıda Farsça eseri Fransızcaya çevirmiştir; Dimitri Kantemir'in (ö. 1723) Latince yazdığı *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü* adlı eseri daha sonra değişik Avrupa dillerine çevrilmiştir, geniş bilgi için bkz. Georges Cioranescu, "La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales", *Turcica*, 1975, sy. 7, s. 205-232; D'Ohsson ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Beydilli, Ignatius Mouradega D'Ohsson, *İÜEF Tarih Dergisi*, 1983-84, sy. 34, s. 247-314; Carter V. Findley, *Presenting the Ottomans to Europe: Mouradega D'Ohsson and his Tableau Général de l'Empire Othoman*, Stockholm, 2003; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'ın (ö. 1856) *Geschichte des Osmanischen Reiches* adlı 10 ciltlik eseri 1827'de yayınlanmaya başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Özer Soysal, *Geriye Dönük Türk Bibliyografyasında Bir Öncü ve Kaynak Olarak Joseph v. Hammer-Purgstall*, Ankara, 1994.

6 Yakın zamanlara kadar siyaset düşüncesi çalışmalarının en temel kaynakları arasında yer alan ve üzerinde en çok çalışma yapılan XVII. yüzyıl siyaset eserleri XIX. yüzyılın başlarından itibaren doğubilimcilerin ilgisini çekmiştir. Özellikle Hasan Kâfi, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'nin eserleri XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında hem Osmanlı Devleti'nde hem Avrupa'nın değişik ülkelerinde yayınlanmıştır. Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine Avrupa'da ilk öncü çalışmaları yapan doğubilimciler Garcin de Tassy ve Walter FA. Behrnauer'dir. Bkz. Garcin de Tassy, "Principes de Sagesse, Touchant l'art de gouverner, *Usûlu'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem*, par Rizwan-ben-abd'oul-mannan-Achissari", *Journal Asiatique*, 1824, sy. IV, s. 213-226, 283-290; Behrnauer, "Koğabegs Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Großen", *Zeitschrift der Deutsche Morgenländische Gesellschaft (ZDGM)*, 1861, sy. 15, s. 272-332; Behrnauer, "Das Nasihatnâme. Dritter Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte", *ZDGM*, 1864, sy. 18, s. 699-740; Behrnauer, "Hâgî Chalfa's Dustûru'l-'amal. Ein Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte", *ZDGM*, 1857, sy. 11, s. 111-132.

7 Halil İnalıcık, "Osmanlı Padişahı", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1958, c. 13, sy. 4, s. 68-80; "Osmanlı Hukukuna Giriş", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1958, c. 13, sy. 2; "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1959, c. 14, sy. 1, s. 69-94.

kiye'de modern tarihçiliğin oluşumuna öncülük eden tarihçilerden Zeki V. Togan ve M. Fuat Köprülü'nün Türk yönetim gelenekleri, İsmail H. Uzunçarşılı'nın devlet teşkilatı ve ilkeleri, ve Ömer L. Barkan'ın Osmanlı hukuk sistemi üzerine yayınladıkları eserler yoluyla oluşmuştur. İnalçık'ın bu üç makalesinde ortaya koyduğu ve daha sonra yayınlayacağı *The Ottoman Empire* başlıklı kitabında özetlediği yaklaşım ve görüşler bugüne kadar konuyla ilgili çalışmalar ve Osmanlı tarihi üzerine yazılan genel tarihler yoluyla ansiklopedik malumat halini almıştır.⁸ Bu üç makale, daha sonra üzerinde ayrı çalışmaların yapılacağı çok sayıda soru ve bulguyu Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin gündemine takdim etmesiyle bu alanda kalıcı ve yönlendirici bir etki yapmıştır.

İnalçık bu makalelerin ilkinde Osmanlı Devleti'ndeki sultan anlayışının kavramsal çerçevesini çizmiş ve bu anlayışın başlıca eski Türk, İran ve İslâm geleneklerinin tevarüs edilmesiyle vücut bulduğunu belirtmiştir. Kısa olmasına rağmen oldukça geniş kapsamlı olan ve uzun bir dönemi ele alan bu makale, Ortadoğu devlet geleneği içinde Osmanlı'ya özgü bir hükümdar profili çizmiştir. İnalçık padişahlık konusunu ilk kez detaylı bir şekilde siyaset düşüncesi çerçevesinde ele almasından dolayı Osmanlı siyaset düşüncesinin genel özellikleri hakkında bazı gözlemlerini de makalesine dahil etmiştir. Bunlar arasında, yazarın tek paragrafla ifade ettiği, Osmanlı devlet anlayışında şeriatı üstün tutan ve buna karşın devleti üstün tutan iki genel eğilimin var olduğu saptaması, Osmanlı siyaset düşüncesinin niteliği üzerine en genel yargılardan birini ortaya koymuş olmasına rağmen sonrasındaki çalışmalarda ayrıntılı olarak irdelenmemiştir. Fatih dönemi üzerine yoğunlaşan ikinci makalesinde İnalçık, kanunnâme ve siyaset eserlerine dayanarak, önceki makalesinde açıkladığı üçlü gelenek –Türk, İran, İslâm bağlamında Osmanlı Devleti'ndeki kanun anlayışının ana unsurlarını ortaya koymuştur. Konuyu Orta Asya Türk-Moğol devletlerindeki yönetim geleneklerinin Osmanlı Devleti'nde geçirdiği dönüşüm bağlamında ele aldığı üçüncü makalesinde ise İnalçık, Osmanlı Devleti'nde saltanat verasetine dair bir kanun ya da bağlayıcı bir geleneğin yerleşmediğini vurgulamıştır. İnalçık'a göre, Osmanlı öncesi Türk devletlerindeki hakim gelenekler Osmanlı Devleti'ndeki saltanat veraseti anlayışını etkilemiştir. Ancak Osmanlıların kendi yönetim tecrübeleri sonucunda tahtı tevarüs edecek olan adayın Tanrı tarafından tayin edilen, kut sahibi bir hanedan mensubu olduğu kanısının yerleştiğini, dolayısıyla saltanatın sultanın çocuk ve kardeşleri için aynı derecede erişilebilir olarak algılandığını belirtmiştir.

⁸ İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, London, 1973.

Yukarıda zikredilen genel nitelikli ve giriş mahiyetindeki makalelerinde ortaya koyduğu tezlerini daha somut ve derinlikli çalışmalarıyla sürdüren İnalçık, Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal* başlıklı eserini andırır bir tarzda, Osmanlı siyaset düşüncesinin kökenlerini ortaya koymak üzere *Kutadgu Bilig*'i incelemiştir.⁹ Bu makalesinde İnalçık, Osmanlı siyasî geleneğinin üç önemli damarından biri olarak gördüğü Orta Asya Türk siyaset kültürünün en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'deki siyaset anlayışının Osmanlı Devleti'nde devam eden unsurlarını göstermiştir. Bundan kısa bir sonra yazdığı, Kânunî dönemindeki kanun düşüncesini ve yasama faaliyetlerini incelediği, makalesinde, önceki çalışmalarında önerdiği tezleri resmî belgelerin verileriyle tekrar gözden geçirerek Osmanlı Devleti'ndeki kanun kavramının eski Türk ananelerindeki töre ve yasa anlayışının Osmanlı'da devam eden etkisiyle şekillendiğini vurgulamıştır.¹⁰

İnalçık'ın çalışmalarının yanısıra Gibb ve Bowen'ın, Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine değerlendirmeleri de içeren *Islamic Society and the West* ve Rosenthal'in, son bölümü Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine olan *Political Thought in Medieval Islam* başlıklı eserlerinin 1960'lı yıllarda Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yeni bir ilginin doğmasına katkısı olmuştur.¹¹ A.S. Tveritina, M.A. Mehmed ve B. Lewis, günümüzde 'gerileme literatürü' olarak anılan türdeki çalışmaların ilk örneklerini 60'ların başlarında yayınlamışlardır. Tveritina, Osmanlı tarihçiliğinde iyi bilinen bir grup siyaset, hukuk ve tarih eserini ilk kez birarada incelediği çalışmasında, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nde vuku bulduğu farzedilen gerilemenin sınıf çatışması boyutunu vurgulamıştır.¹² Buna göre Osmanlı'da üretici reâyâ ile üretim fazlasına el koyan feodal yönetici elit arasında sürekli bir çatışma hali mevcuttur ve bu durum XVII. yüzyıla girerken iç ve dış faktörlerin etkisiyle Osmanlı sisteminin bekâsını tehdit eden bir kriz haline dönüşmüştür. Buna karşın zamanın reformist yazarları, bir taraftan reâyânın aşırı ezilmesine karşı çıkarken, diğer yandan kendi sınıfsal çıkarlarını koruma yönünde tekliflerde bulunmuşlar ve geleneksel Osmanlı feodal yapısının devamı için çözüm önerileri getirmişlerdir.

9 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1941; İnalçık "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 259-275.

10 İnalçık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1969, sy. I, s. 105-38.

11 Hamilton A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London, Part I 1950, Part II 1957; Erwin I.J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge, 1958.

12 Anna S. Tveritina, "Social Ideas in Turkish Didactic Politicoeconomic Treatises of the XVI-XVII Centuries", *Papers Presented by the USSR Delegation to the XXVI-XVIIth International Congress of Orientalists*, Moscow 1960, c. II, s. 402-409.

Benzeri bir bakış açısına sahip olan Mehmet, Mustafa Âli'nin *Mehâsinü'l-Edeb*'i ile anonim *Hirzü'l-Mülûk*'u inceleyen makalesinde, kendi ifadesiyle 'bilimsel tarihçilik' yöntemiyle bu eserlerdeki düşünceyi Osmanlı Devleti'ndeki 'üstyapı-altyapı' ilişkisi bağlamında ele almıştır.¹³ Mehmed'e göre bu iki eser gerileme ve dağılma dönemine girmiş olan Osmanlı feodal düzenini ayakta tutacak reformları teklif etmek üzere yazılmışlardır. Mehmet daha sonra Hasan Kâfi'nin görüşlerini incelediği makalesinde de savunduğu görüşe göre XVII. yüzyıla doğru Osmanlı toprak sisteminde meydana gelen temelli dönüşümden dolayı Osmanlı feodal yapısı kriz dönemine girmiştir ve Hasan Kâfi gibi protestocu yazarlar, bu dönüşümü anlamadıkları için, reform için ahlakçı reçeteler hazırlamışlardır.¹⁴ Mehmet'e göre Hasan Kâfi Osmanlı feodal düzeninin sürekliliği için yazan bir siyasî düşünür olmasına rağmen sultana 'aydın despot' olmayı öneren ve halk için adalet isteyen bir entelektüel olarak Osmanlı Devleti'ndeki ilk hümanistlerden biridir.

Doğrudan Tanzimat öncesi Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yazılan eserler olmamalarına rağmen, birbirine yakın zamanlarda yazılan Lewis, Mardin, Berkes, Hourani ve Ülken'in yayınladığı beş önemli kitabın, Tanzimat dönemi düşünce ve reformlarının tarihsel arka planını vermek üzere yazılan bölümlerinin Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının seyri üzerinde oldukça belirleyici bir etkisi olmuştur. Lewis, Osmanlı medeniyetini oluşturan üç ana geleneğin Bizans, Türk ve İslâm olduğuna kısaca işaret ettikten sonra Osmanlı siyaset düşüncesini devletin gerilemesi bağlamında ele alıp onu bu gerilemenin entelektüel yansıması olarak takdim etmiştir.¹⁵ Hourani'nin kitabı ise eserin ana konusuna girmeden önce İslâm Devleti ve Osmanlı Devleti üzerine iki bölümden oluşan giriş nitelikli bir tarihsel arka plan resmetmiştir. Osmanlı kısmında daha ziyade kurumsal bir özet verirken, XIX. yüzyıl siyaset düşüncesinin tarihsel öncüllerini, Osmanlı tecrübesini atlayarak, Osmanlı öncesini anlattığı İslâm Devleti kısmında vermiştir.¹⁶

Daha öncesinde *Türk Tefekkürü Tarihi* başlığıyla halen alanındaki en temel başvuru eserlerinden biri olma vasfını koruyan çalışmasını yayınlamış olan Ülken, 60'lardaki akıma uyararak yazdığı *Türkiye'de Çağdaş Düşün-*

13 Mustafa A. Mehmet, "Un Manuscrit Turc de la Bibliotheque de l'Academie de la R.P.R., Concernant la Situation Economique, Sociale et Politique de l'Empire Ottoman (XVIe - XVIIe siècles)", *Studia et Acta Orientalia*, 1962, sy. IV, s. 209-233.

14 Mehmet, "La Crise ottomane dans la vision de Hasan Kiafi Akhisari (1544-1616)", *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 1975, sy. 13, s. 385-402.

15 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1961, s. 1-40.

16 Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age (1798-1939)*, Oxford, 1962, s. 1-34.

ce Tarihi başlıklı eserinde Türkiye'de çağdaş düşünceyi ve onun Osmanlı'daki başlangıcını ele almıştır.¹⁷ Ülken eserin başlangıç kısmında İslâm ve Batı medeniyetlerini karşılaştırarak Osmanlı kültürünün bu ikisi arasındaki yerini tayin etmeye çalışmıştır. Buna göre İslâm medeniyetinin bilimsel ve felsefî gelişmesi Gazâlî'den sonra durgunluk dönemine girmiş, Osmanlı Devleti'nde ise skolastisizmin hakim olduğu bir ilmî gelenek içinde kopyacılık ve tekrarcılık şeklinde devam etmiştir. Ülken'e göre Osmanlı kültürü şiir, mimari, plastik sanatlar gibi alanlarda öncesine göre gelişmeler kaydetmiş, devlet teşkilatı ve hukukta da kendi çağının gereği düzenlemeleri yapmayı başarmıştır. Ancak Osmanlılar düşünce ve bilim alanında XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar hiçbir esaslı fikrî faaliyet gösterememiştir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, bilim ve düşüncenin gelişmesi için şart olan edebiyat dışı nesir tarzının Osmanlı döneminde gelişmemiş olmasıdır. Lütfi Paşa, Koçi Bey, Sarı Mehmed Paşa gibi siyasetnâme yazarları, Osmanlı sisteminin aksayan yönlerini eleştirmişler ancak sadece geçmişe dönme öneren tekliflerde bulunmuşlardır. Bu reformist yazarları Thomas Moore gibi Avrupalı muadilleriyle karşılaştıran Ülken'e göre, Avrupalılar feodal düzenin yıkılmakta olduğunu görerek yeni oluşmakta olan sistemin gerekleri üzerinde yazmışlardır. Osmanlılar ise kötü idareden şikayet ederken bunun yıkılmakta olan bir sistemin sonuçları olduğunu ve yerini yeni dünyaya ayak uyduracak daha canlı bir idarenin alması gerektiğinin farkına varamamışlardır.

Berkes, XVIII. yüzyıldan itibaren sekülerizmin köklerini ve gelişimini incelediği eserinde daha öncesinde var olan ideal Osmanlı siyasî sistemini ayakta tutan anlayışı altı temel ilke şeklinde formüle etmiş, ancak ne bu sistemin teorik çerçevesini çizmiş ve ne de bu ilkelerin tarihsel analizini yapmıştır.¹⁸ Osmanlı Devleti'nin kayda geçirilmemiş anayasal kodunu ortaya koyma görünümündeki bu bütüncül bakış açısı daha sonraki Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğini etkilemiş olmasına rağmen ne yazarın kendisi ne de sonra yazanlar tarafından geliştirilmiştir. Böylece Berkes'in Osmanlı devlet geleneğini resmeden bu kısa değerlendirmesi, kavramsal çerçevesi çizilememiş ve Osmanlı tecrübesiyle ilişkisi tam olarak kurulamamış bir soyutlamadan ibaret kalmıştır.

Genç Osmanlılar'ın siyasî düşüncelerini inceleyen Mardin ise diğer benzeri çalışmaların aksine Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısını tasvir etmeksizin Tanzimat dönemi öncesi siyaset düşüncesi üzerine en detaylı

17 Hilmi Z. Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul, 1933; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1966, s. 17-29.

18 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 15-41.

giriş yazısını yazmıştır.¹⁹ Daha ziyade XVI. yüzyıl düşüncesini esas alan Mardin, Osmanlı Devleti'nde Genç Osmanlılar'a dek hayatiyetini devam ettiren ve başlıca, sultan, hukuk ve toplum anlayışını yansıtan siyasî görüşler üzerinde durmuştur. Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî'sini* Osmanlı Devleti'nde var olan hakim ve yönlendirici siyasî idealin temsili ifadesi olarak algılayan Mardin'e göre, bu eserde beyan edildiği şekliyle, yürürlükte olması öngörülen model "adalet dairesi"yle tanımlanırken, ideal toplumsal yapının da dört sınıf etrafında teşekkül ettiği kabul edilmiştir. İdeal yönetici olarak "filozof sultan" anlayışı kabul görürken, hakim hukuk anlayışı "kanun" kavramı üzerine inşa edilmiştir.

60'lı yıllardaki bu sıçramadan sonra nispeten durağan bir dönem geçiren Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde 70'li yıllarda Metin Kunt'un genel eğilimin dışına çıkarak farklı soruların cevaplarını aradığı üç önemli çalışması yayınlanmıştır.²⁰ Kunt kısa aralıklarla yayınladığı makalelerinde sırasıyla, vezaret düşüncesi, etnik grupların birbiri hakkındaki görüşleri ve bir Osmanlı vezirinin, devlet adamlarının ticarî faaliyetleri üzerine görüşlerini incelemiştir. Kunt'un, bir Osmanlı vezirinin ticarî faaliyetlerini İbn Haldun'un görüşlerine dayanarak rasyonalize ettiğini gösteren Derviş Mehmed Paşa makalesi, İbn Haldunizmin Osmanlı siyaset ve tarih yazıcılığının ötesinde yönetici tabakası arasında da bilindiğini göstermiştir. Hem Osmanlı kaynaklarının hem de modern çalışmaların, Osmanlı Devleti'ndeki yöneticiler ile tüccar sınıfın faaliyetlerini kesin çizgilerle ayırma eğilimine karşın Kunt'un bu çalışması farklı görüşlerin de mevcut olduğunu göstermiştir.

80'li yıllar önceki nesil tarihçilerin yeni meselelere yöneldikleri bir dönem olduğu kadar Cornell Fleischer, A. Yaşar Ocak, Pal Fodor ve Colin Imber gibi çok sayıda yeni nesil tarihçinin de siyaset düşüncesi üzerine yazmaya başladığı bir dönemdir. Bunlar arasında Barbara Flemming, Imber ve İnalçık benzeri ilgililerin eseri olan çalışmalarında neseb, ünvan ve bunlarla ilgili mitlerin Osmanlı saltanatının meşruiyeti ile ilişkilerini incelemişlerdir. Flemming XV ve XVI. yüzyıl tarihlerine dayanarak Osmanlı soyunun nasıl siyasî meşruiyet aracı olarak işlendiğini ve dönemin siyasî düşüncesinin önemli bir parçası olduğunu göstermiştir.²¹ Imber, siyasî meş-

19 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 81-107

20 Metin Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, *Vezir* and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica*, 1977, c. 9, sy. 1, s. 197-214; "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal Of Middle East Studies*, 1974, sy. 5, s. 233-239; "Naîmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate", *Boğaziçi University Journal: Humanities*, 1973, sy. 1, s. 57-64.

21 Barbara Flemming, "The Political Genealogies in the Sixteenth Century", *Journal of Ottoman Studies*, 1988, sy. 7-8, s. 198-220.

ruiyet sorunu olan Osmanlı hanedanının, XV ve XVI. yüzyıllarda vücuda gelen Osmanlı hanedanı ideolojisinin bir parçası olarak inşa edilen kurgusal neseb şecerelerini ele almıştır.²² İncalcık ise mukayeseli bir bakış açısıyla, Osmanlı hanedanı, Kırım Hanlığı ve Moskova Prenslığı'nde kullanılan ünvanların anlamını ve XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla dek tarihsel gelişimini incelemiştir.²³ İncalcık'ın bu makalesi, konuyu ilk kez ele almasının yanı sıra, Osmanlı siyaset düşüncesinin önemli bir unsurunu geniş bir bağlamda komşu iki hanedanlıktaki mukabillerine kıyasla incelemiş olmasıyla alanında yenilikçi bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Hukukçu olan Ahmet Mumcu ise siyaseten katl uygulamasını ve “zulüm” kavramını Osmanlı belgelerine dayanarak ele aldığı eserleriyle siyaset düşüncesi tarihçiliğinin hukukî boyutuna yeni bir açılım kazandırmıştır.²⁴ Mumcu bu konuları çok dar bir çerçevede daha çok hukukî metin ve belgelere dayanarak ele almasına karşın, siyaset düşüncesinin iki önemli kavramı hakkında Osmanlı Devleti'ndeki cari düşünce ve anlayışları ortaya koymuştur. Mumcu bu iki konuda siyaset eserleri ve tarihler gibi kaynakların dahil edilmesiyle daha ayrıntılı ve derinlikli çalışmaların zeminini hazırlamış olmasına rağmen her iki kitap da kendi yazıldıkları konularda tek eser olarak kalmışlardır. Özellikle *Zulüm Kavramı* kitabı, bir siyasî kavram üzerine yazılan tek monografik eser olması dolayısıyla Osmanlı siyaset düşüncesi literatüründe imtiyazlı bir konuma sahiptir.

Fleischer 80'li yıllarda yayınladığı üç çalışmasıyla bir yandan bilinen konuları derinliğine incelerken diğer yandan yeni meseleleri Osmanlı siyaset düşüncesinin gündemine sokmuştur. Fleischer ilk olarak hakkında çok az şey bilinen Şehzâde Korkud üzerine yazdığı makalesinde Osmanlı siyasetnâme yazım tarzının başlangıç safhasını ele almıştır.²⁵ Yazara göre Şehzâde Korkud'un siyasî yapıya karşı sergilediği kritikçi yaklaşım ve devletin bozulmakta olduğu algılaması daha sonraları Lütü Paşa ve Mustafa Âli ile devam ederek XVII. yüzyıldaki siyasetnâmelerin ana temasını teşkil etmiştir. İbn Haldun üzerine yazdığı makalesinde ise daha çok sosyologların te-

22 Colin Imber, “The Ottoman Dynastic Myth”, *Turcica*, 1987, sy. 19, s. 7-27.

23 İncalcık, “Power Relationship between Russia, Ottoman Empire and Crimean Khanate as Reflected in Titulature”, *Turco-Tatar Past Soviet Present: Studies Presented to Alexandre Benningsen*, Ch. Lemerrier-Quellejey, G. Veinstein ve S.E. Wimbush (ed.), Paris, 1986, s. 175-211.

24 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, 1985; *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara, 1985.

25 Cornell H. Fleischer, “From Şehzâde Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman *Nasihâtname*”, *Paper Presented at Third International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, Princeton, 1983, s. 67-77.

orik metin analizleri yoluyla çalıştıkları bir alanda Osmanlı'daki İbn Haldunizmin ilk kez ayrıntılı bir tarihini vermiştir.²⁶ Fleischer'in 80'li yıllarda Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin akışını en çok etkileyen çalışması ise *Bureaucrat and Intellectual* başlıklı kitabıdır.²⁷ Bu eser Mustafa Âli üzerine yazılan en detaylı kitap olmasının yanı sıra, Tanzimat öncesi bir Osmanlı entelektüelinin yaşamının ve düşüncesinin birarada incelendiği en kapsamlı çalışmadır. Fleischer'in yaklaşımı Âli'nin bürokrat kişiliğini ve siyaset düşünürü yönünü öne çıkarmaktadır. Eser Âli'nin özgün siyasî görüşleri kadar Âli'nin görüşlerini şekillendiren Osmanlı siyaset kültürü ve idarî geleneklerini de aynı analitik çözümlenmeyle ortaya koymaktadır. Böylece yazar Âli'nin gözünden dönemin cari gelenek ve eğilimlerini anlatırken Âli'yi anlamak içinde yine dönemin kültürel, siyasal ve sosyal şartlarını göz önüne almaktadır. Diğer yandan Fleischer Âli'nin düşüncesini teşkil eden unsurları analiz ederken Âli'nin hayatını ve dönemini onun kendi gözünden anlatmıştır.

90'lı yılların başlarında Fleischer ve Kafadar'ın Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin seyrini etkileyen çalışmalarıyla ilk örneklerini veren yenilikçi ve kritikçi bir yaklaşımın yaygınlaşması sonucu yeni eserler değişik perspektiflerden çalışılırken, bilinen kaynaklar da yeni sorular ışığında farklı bakış açılarından incelenmeye başlanmıştır. 60'lardan bu yana XVII. yüzyılda yazılan siyaset eserlerine odaklanan Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmaları bu dönemde daha çok XVI. yüzyıl üzerinde yoğunlaşmıştır. 'Gerileme düşüncesi' halen çok sayıda tarihçinin ilgi odağı olmasına rağmen hakim tema olma vasfını yitirerek yerini siyasî sembolizm, siyasî kültür, mesiyанизm gibi yeni konulara bırakmıştır. Daha çok makale boyutundaki çalışmalardan oluşan otuz yıllık birikimin de etkisiyle 90'lı yıllarda, Abou-El-Haj, Imber ve Öz'ün eserleri gibi siyaset düşüncesi yoğunluklu monografik eserler yayınlanmaya başlanmıştır. Nihayet, bu dönemde çok sayıda entelektüel ve tarihçi Osmanlı siyaset düşüncesinin değişik vecheleleri üzerine yazdıkları değerlendirmeleri, düşünce dergilerinde ve popüler tarih dergilerinde giderek artan bir sayıda yayınlamaya başlamışlardır. Fleischer, Abou-El-Haj ve Aksan gibi tarihçilerin siyaset düşüncesi yoğunluklu eserlerinin Türkçe çevirileri göz önüne alındığında Osmanlı siyaset dü-

26 Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 1983, c. 18, sy. 3-4, s. 198-220.

27 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986.

şüncesiyle ilgili entelektüel ve akademik ilgilerin en azından Türkiye’de giderek yaygınlaştığı söylenebilir.²⁸

Abou-El-Haj *Formation of the Modern State* başlıklı eserinde XVII. yüzyıl siyaset düşüncesine dayanarak Osmanlı tarihinde erken-modern devletin doğduğunu düşünmektedir.²⁹ Çalışma başlıca üç kaynak eser, Mustafa Âli, Koçi Bey ve Naîmâ’nın metin analizi ve bu metinlerin sunduğu verilerin dönemin siyasî ve ekonomik gelişmeleriyle karşılaştırılmasından ibarettir. Abou-El-Haj’a göre Âli ve Koçi Bey eski düzenin savunucuları, Naîmâ ise yeni düzenin sözcüsüdür. Yazara göre bu yüzyılda ortaya çıkan erken-modern devletin temel karakteristiği, mîrî toprakların önemli bir kısmının özel mülkiyete geçmesiyle kamusal işlerin sultanın kişisel ve ailevî işlerinden ayrılmış olmasıdır.³⁰

Imber’in *Ebu’s-su’ud* başlıklı kitabı bir Osmanlı fıkıh âliminin hukuk ve siyaset düşüncesini, İslâmî gelenek ve dönemsel şartlar bağlamında ayrıntılı bir şekilde inceleyen ilk monografik çalışmadır.³¹ Eserin ikinci kısmında Imber, Osmanlı Devleti’nde hakim siyaset anlayışının İslâmî kökenlerini ve Ebussuud’un Osmanlı saltanatıyla ilgili görüşlerini incelemiştir. Imber’e göre Osmanlı Devleti’ndeki hakim siyasî anlayış Hanefî siyaset teorisi ve bu anlayışa göre siyasî gücü eline geçiren her sultan meşrudur. Ancak Hanefî teori, sultanın yetki ve yükümlülüklerini düzenlerken kelâm kitaplarında formüle edildiği şekliyle Osmanlı sultanının gerek duyduğu meşruiyet araçlarını sağlamamıştır. Kurulduğundan bu yana komşu hanedanlara kıyasla sürekli meşruiyet sıkıntısı çeken Osmanlı hanedanı, bu eksikliği takviye etmek için bir yandan Osmanlı sultanının gâzi sıfatıyla İslâm dünyasının lideri olduğunu kabul ettirmeye çalışmış, diğer yandan da

28 Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. A. Ortaç, İstanbul, 1996; Rifa’at ‘Ali Abou el-Haj, *Modern Devletin Doğası*, çev. C. Şahin, İstanbul, 2000; Virginia H. Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı, Ahmet Resmi Efendi 1700-1783*, çev. Ö. Arkan, İstanbul, 1997.

29 Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, 1991.

30 Abou-El-Haj bu kitabının yanı sıra daha çok XVII. yüzyıl siyaset düşüncesini incelediği çok sayıda makale kaleme almıştır: “Power and Social Order”, *The Ottoman City and its Parts; Urban Structure and Social Order*, I.A. Bierman, R.A. Abou-El-Haj ve D. Preziosi (ed.), New York, 1991, s. 77-99; “The Expression of Ottoman Political Culture in the Literature of Advice to Princes (Nasihatnameler); Sixteenth to Twentieth Centuries”, *Sociology in the Rubric of Social Science*, R.K. Bhattacharya ve A. K. Ghosh (ed.), Calcutta, 1995, s. 282-292; “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”, *Mélanges Professeur Robert Mantran*, A. Temimi (ed.), Zaghuan, 1988, s. 17-30.

31 Imber, *Ebu’s-su’ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford, 1997. Yazarın konuyla ilgili daha önce yazdığı çalışması için bkz. Imber, “Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebû’s-Su’ud’s Formulation of Ottoman Dynastic Ideology”, *Soliman le Magnifique et Son Temps*, G. Veinstein (ed.), Paris, 1992, s. 179-84.

Oğuz soyundan gelmek gibi kendileri için prestij kaynağı olabilecek bir seçere icad etmişlerdir. Bu durumda, bir yandan hukuk ve teolojinin öngördüğü meşruiyet şartları, diğer yandan pratik siyasî güçle ideal meşruiyet arayışı arasındaki boşlukları doldurmak üzere Ebussuud, Osmanlı sultanının otoritesini ve siyasetini dinî düzlemde meşrulaştıran formülleri icad etmiştir. Sonuçta, siyasete dair müstakil eser yazmayan Ebussuud, kaleme aldığı kitâbe ve kanunnâme dibâceleri yoluyla geleneksel Hanefî fikhî ya da Ehl-i Sünnet kelâmı anlayışından ayrılarak, Osmanlı saltanatının babadan oğula tevarüs eden bir hilafet olduğunu ifade etmiştir.

Mehmet Akman *Ebu's-su'ud* kitabıyla aynı yıl yayınlanan *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli* başlıklı eserinde kuruluşundan XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde hanedandan olan erkeklerin öldürülme vakalarını incelemiştir.³² İnalçık'ın "Saltanat Veraseti" makalesindeki bulgularını büyük oranda teyit eden Akman'a göre kardeş katlinin kurumsallaşmasının kökeninde Osmanlıların Orta Asya siyaset kültüründen devraldıkları kut inancı ve ülüş sistemiyle özellikle fetret döneminin öğrettiği şekliyle kendi yönetim tecrübelerinden çıkardıkları dersler vardır. Kardeş katli meselesini tarihsel pratiği ve ilgili hukukî tartışmalar etrafında elen alan bu çalışmanın ana kaynakları Osmanlı tarihleri ve fikh eserleridir. Kardeş katli meselesinin genellikle siyaset eserlerinde problematize edilmemesinden dolayı Akman, kronolojik sırasıyla isyan ve katli vakalarını incelerken kroniklerdeki değerlendirmelere, resmî belgelerdeki hükümlere ve fetvalardaki fikhî görüşlere dayanarak tarafların bu tür siyasî tavırlarını meşrulaştıran siyasî anlayışı ortaya koymuştur. Akman'ın çalışmasının sergilediği manzara her biri diğerinden farklı tarihsel şartların ve sâiklerin ürünü olarak tezahür eden kardeş katli vakaları üzerinde kökleri, değişik yönetim gelenekleri ve hukuk anlayışlarına dayanan farklı uygulama ve görüşler olduğudur.³³

2. Genel Tarihler

Batı siyaset düşüncesi üzerine yazılan genel tarihlerde Osmanlı tecrübesinin bir yeri ve önemi yoktur. Son yarım asırda sayıları gittikçe artan İ-

32 Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, İstanbul, 1997.

33 Khaled Abou El Fadl, 2001'de yayınlanan eserinde İslâm fikhindeki isyan hukukunu ayrıntılı bir şekilde inceleyerek İslâm fikh geleneğinin bu konuda sanılan aksine çok farklı görüşlerden oluşan oldukça zengin bir birikim ortaya çıkardığını, İslâm hukukunda siyasî otoriteye karşı her başkaldırının gayr-i meşru bir hareket olarak görülmediğini vurgulamıştır. Haricîlerden Vehhabîlere kadar İslâm tarihinin hemen hemen tamamını kapsayan bu çalışma konuya bambaşka bir perspektif kazandırabilecek klasik Osmanlı dönemi tecrübesini dahil etmemiştir. Bkz. Abou El Fadl, *Rebellion and Violence in Islamic Law*, Cambridge, 2001.

lâm siyaset düşüncesi tarihlerine Osmanlı döneminin tümünden dahil edilmesi ise ancak son çeyrek asırdan bu yana mümkün olabilmektedir. Bu kopukluğun biri felsefi diğeri metodolojik iki önemli sebebi vardır: Birincisi, yukarıda tartışıldığı üzere, Osmanlı düşüncesinin Batı tarihi ya da İslâm tarihinin akışı içerisinde dikkate almaya değer kıymette görülmemesidir. İkincisi, modern tarih algılamasında Osmanlı döneminin ortaçağ ve yeniçağın kesiştiği noktada yer alması dolayısıyla modern dönem ya da ortaçağ çalışan tarihçilerin ilgi alanına girmemesidir. Bu iki hakim yargının tarih çalışmalarındaki belirleyici etkisini devam ettirebilmesinin en önemli pratik sebebi ise genel düşünce tarihi yazan tarihçilerin, Osmanlı tecrübesi ile ilgili faydalanabilecekleri çok az sayıda çalışma olmasıdır. Bu durumda Osmanlı tecrübesinin dünya düşünce tarihindeki yerinin yazılabilmesinin yolu öncelikle Osmanlı tarihçilerinin 'Osmanlı düşünce tarihi'ni vuku bulanı temsil edebilecek seviyede yazmalarından geçmektedir.

Modern dönem Ortadoğu siyaset düşüncesi üzerine yazılan eserlerin genellikle Napolyon'un Mısır'ı işgalini ya da Tanzimat dönemini başlangıç noktası olarak kabul etmeleri, modern Ortadoğu tarihçiliğinde yerleşik bir gelenek halini almıştır. Ortaçağ İslâm siyaset düşüncesi üzerine yazılan eserlerin kapsamı ise genellikle Memluk Devleti'nin ortadan kalkmasıyla sona ermektedir. Tüm aksi söylemlere rağmen, bu algılama Ortadoğu tarihçiliğinde oldukça yerleşik bir bakış açısına dönüşmüştür. Bu durum, aydınlanma dönemiyle yaygınlaşan tarih algılamalarının etkisiyle, Osmanlı döneminin dünya tarihinin kronolojik akışı veya mevcut kültürel eksenler içinde rahatça konumlandırılmamasından kaynaklanmaktadır. Sonuçta Osmanlı tarihinin kabaca 1500-1900 arasını kapsayan dönemi ortaçağın uzantısı ve modern çağın öncülü şeklinde algılanmasından dolayı Osmanlı siyaset düşüncesi modern dönemi ele alan çalışmaların giriş, ortaçağı ele alan çalışmaların sonuç bölümlerini zenginleştirmek için anlatılan bir tarih tecrübesi olagelmıştır.

İslâm siyaset düşüncesi üzerine yazılan genel tarihlerde Osmanlı tecrübesi ilk kez türünün ilk örneği olan Rosenthal'in 1958'de yazdığı *Political Thought in Medieval Islam* başlıklı eserinde yer bulmuştur.³⁴ Rosenthal İslâm'ın doğuşundan XVI. yüzyıl başlarına dek süren dönemi Devvânî ile sona erdirmiştir. Bunu takip eden dönemi Kâtip Çelebi ve Koçi Bey merkezli olarak 'Some Turkish Views on Politics' başlığıyla eserin ana metnine ilave bir bölüm olarak vermiştir. Ancak Rosenthal'in bu yaklaşımı daha sonraki yazarlar tarafından devam ettirilmemiş ve Watt, Sherwani, Lambton, Rayyis ve Halebi gibi yazarlar kaleme aldıkları genel nitelikli İslâm siyaset dü-

34 Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, s. 224-234.

şüncesi tarihlerinde Osmanlı kısmına, ilave bölüm olarak da olsa, yer vermemişlerdir.³⁵ Benzeri bir yaklaşım siyaset düşüncesiyle yakından ilintili olan başka alanlarda yazılan genel nitelikli eserlerde de sergilenmiştir. Fakhri ve Donaldson'un İslâm ahlâk düşüncesini ele alan tarihlerinde, Essid'in İslâm iktisat düşüncesi tarihinde, Khadduri'nin İslâm'da adalet kavramını inceleyen eserinde Osmanlı tecrübesine yer verilmemiştir.³⁶

İslâm siyaset düşüncesi üzerine yazılan genel tarihlerde ilk kez Osmanlı dönemini tümünden dahil eden çalışma Tilman Nagel'in 1981'de yayınlanan *Staat und Glaubensgemeinschaft* başlıklı eseri olmuştur.³⁷ Eser, yazıldığı dönemin hakim eğilimini yansıtarak siyaset düşüncesini Osmanlı Devleti'nin siyaset ve teşkilat tarihine paralel olarak ele almıştır. Nagel, Osmanlı devlet teşkilatının ve siyaset düşüncesinin oluşumunda iki Osmanlı hariçi düşünürün büyük etkisi olduğunu belirtmiştir. Yazara göre İbn Teymiyye, şeyhülislâmlık kurumunda olduğu gibi Osmanlı devlet teşkilatı ve saltanat anlayışı konusunda Osmanlı pratiğini önceleyen teorik çerçeveyi belirlemiştir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ise XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girdiğini düşünen Naîmâ gibi tarihçi ve gözlemcilerin beslendikleri temel felsefi kaynak olma işlevini görmüştür. Nagel, Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine değerlendirmelerini başlıca beş müellif; Tursun Bey, Koçi Bey, Hasan Kâfi, Kâtip Çelebi ve Naîmâ'nın eserlerini merkez alarak yapmıştır. Osmanlı siyaset düşüncesini çok az sayıda kaynak ve konu etrafında ele almasına rağmen, aşağıda "İbn Haldunizm" bölümünde görüleceği üzere, bu eser İbn Haldun'un Osmanlı tarih yazıcılığına etkisini ve Naîmâ'nın siyaset düşüncesini en detaylı inceleyen çalışmalardan birisidir.

İslâm siyaset düşüncesi üzerine Osmanlı dönemini de tamamen içerecek şekilde yazılan en kapsamlı çalışma bir Avrupa siyaset düşüncesi tarihçisi tarafından kaleme alınmıştır. Ortadoğu ve İslâm düşünce tarihini ancak ikinci el literatürden takip etme durumunda olan Antony Black 2001'de

35 Montgomery Watt, *Islamic Political Thought*, Edinburg, 1968; Harun K. Sherwani, *Studies in the History of Early Muslim Political Thought and Administration*, Delhi, 1976; Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, London, 1981; Ali A. Halabi, *Tarih-i Endişehâ-yı Siyasî der İran ve Cihân-ı İslâmî*, Tahran, 1372; Muhammad Z. Rayyis, *Islamic Political Theories*, Cairo, 1952.

36 Dwight M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics*, London, 1953; Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam*, Leiden, 1991; Majid Khadduri, *The Islamic Conception of Justice*, Baltimore, 1984; Yassine A. Essid, *A Critique of the Origins of Islamic Political Thought*, Leiden, 1995.

37 Tilman Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft im Islam*, 2 Bde., München, 1981, s. 141-223.

yayınlanan *The History of Islamic Political Thought* başlıklı eserinde Osmanlı siyaset düşüncesini iki ayrı bölümde incelemiştir.³⁸ Hodgson'un geliştirdiği ve XVI. yüzyılda dünya sahnesine çıkan üç büyük devleti –Safevî, Babür ve Osmanlı- birarada ele alan yaklaşım tarzını benimsemiş görünen Black, bu üç devletteki siyaset düşüncesini birbiriyle ilintili bölümler halinde aynı kısımda incelemiştir. Yazarın Osmanlı dönemi siyaset düşüncesi üzerine teklif ettiği özgün bir tezi veya yaklaşımı olmamasına rağmen bu eser son iki yüzyıldır Osmanlı siyaset düşüncesinin özellikle resmî ideoloji ve gerileme yönlerine ilişkin olarak Batı dillerinde yayınlanan çalışmaların mükemmel bir özeti niteliğindedir. Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde yeni açılımların gerçekleştiği 1980 sonrası çalışmalarda ele alınan mehdilik ve benzeri konular ise esere dahil edilmemiştir. Eleştirel olmaktan ziyade aktarıcı ve özetleyici bir yaklaşımın sergilendiği bu çalışma aynı zamanda Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde hakim olagelmiş, giderek daha fazla eleştiri alan bazı yerleşik yargıları da aynen aktarmıştır.

Osmanlı dönemi ile ilgili iki bölümden birincisi resmî ideoloji ve bunun devlet teşkilatı ile ilişkisi üzerinde odaklanırken diğer bölüm daha ziyade gerileme problemi ve ıslahat düşüncesini incelemiştir. Yazar bu dönemlerde ifade edilen siyasî görüşleri siyasî ve kurumsal bağlamında ele alırken, Osmanlı siyaset düşüncesini Osmanlı devlet teşkilatının düşünce planındaki yansımaları olarak görmüştür. Osmanlı Devleti'ndeki siyasî görüş ve kavramları Osmanlı tarihçiliğinde yerleşik bazı keskin yargıların ışığında yorumlayan yazar, bu siyasî düşüncenin arka planındaki Osmanlı kültür ve düşünce dünyasını resmetmemiştir. Yazara göre Osmanlı Devleti'nde yazılanların İslâm siyaset düşüncesinin gelişimine herhangi bir katkısı olmamıştır ve bu dönemde özgün bir siyaset düşüncesi ortaya çıkmamıştır. Osmanlı öncesinde fıkıh disiplini içinde yazılan siyaset eserlerini ölçüt olarak alan yazara göre Osmanlı bürokratları ya da ulemasının yazdığı siyaset eserleri daha önceki fakihlerin ortaya koyduğu siyaset düşüncesinin gerisinde kalmıştır. Aynı durum siyaset felsefesi içinde geçerlidir ve klasik İslâm felsefesiyle Osmanlı düşünce hayatı arasındaki tek bağlantı Kınalızâde olmuştur. XVI. Yüzyıldan sonra ise sadece devlet kurumlarında değil aynı zamanda kültür ve bilimsel faaliyetlerde de gerileme dönemine girilmiştir.

3. Bibliyografik ve Historiyografik Çalışmalar

Mehmed Tâhir'in siyaset ve ahlâk eserleri üzerine yayınladığı iki eserinin üzerinden yaklaşık bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, günümüz ta-

38 Antony Black, *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, New York, 2001, s. 197-221, 255-279.

rihçisinin Osmanlı siyaset düşüncesinin kaynakları üzerine Mehmed Tâhir'den daha malumatlı olduğunu söylemek zordur.³⁹ Mehmed Tâhir İstanbul kütüphanelerini merkez alarak hazırladığı açıklamalı bibliyografik eserinde Osmanlı dönemini de kapsayacak şekilde İslâm geleneği içinde yazılmış eserlerin bir listesini sunmuştur. Mehmed Tâhir'in Osmanlı dönemi müelliflerinin kısa biyografileri ve yazdıkları eserlerden oluşan *Osmanlı Müellifleri* eseri ise Osmanlı düşünce geleneğinin bugüne kadar çizilebilmiş en detaylı haritasını sunmuştur.⁴⁰ Sınırlı imkânlarla Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı döneminde yazılan bu eserler halen Osmanlı düşünce tarihinin ilk başvuru kaynakları arasındadır. Mehmed Tâhir'in bu önemli eserlerinin, ayrıntılı bir şekilde notlandırılarak tekrar yayınlanması günümüz Osmanlı düşünce tarihçiliğinin öncelikli projelerinden birisi olmalıdır.

Aynı konuda Mehmed Tâhir'den yaklaşık yarım asır sonra bir edebiyat tarihçisi olan Agâh Sırrı Levend'in "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız" ve "Siyaset-nâmeler" başlıklı iki eseri yayınlanmıştır.⁴¹ Mehmed Tâhir'in eserlerini taslak olarak alan bu çalışmalar tarihyografik değerlendirmeleri içeren giriş kısımlarından sonra analitik bir tarzda Türkiye kütüphanelerinde bulunan Arapça, Farsça ve Türkçe siyaset eserlerinin bir listesini vermiştir. Yazar listelediği eserlerin az bir kısmı için kısa açıklamalar vermiş, büyük çoğunluğu içinse buldukları kütüphanelerin katalog bilgilerini vermekle yetinmiştir. Levend'e göre siyasetnâmelerin yazılma sebebi, eski çağlarda zulüm gören halkın adalet talebidir. Çünkü geçmiş çağlarda mevcut siyasî yapıların en önemli özelliği halk ile hükümdar arasındaki mutlak karşıtlık ve yabancılaşmadır. Bu durumda halkla hükümdar arasındaki ilişkinin daha çok zulüm şeklinde ortaya çıktığına şahit olan entelektüeller halkın sözcüsü olarak adalet talebinde bulunmak üzere siyasetnâmeleri yazmışlardır.

Bu kategoride son olarak, Levend'den yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra, otuz civarında kaynak eseri ayrıntılı olarak tanıtan Ahmet Uğur'un *Osmanlı Siyaset-nâmeleri* adlı eseri yayınlanmıştır.⁴² Uğur'un bu eseri Osmanlı siyaset düşüncesine giriş mâhiyetinde hazırlanmıştır ve yazarın 'siyaset-nâme' olarak tanımladığı kaynakların metodolojik ve tarihyografik incelemesinden ibarettir. Yazar siyasetnâme-merkezli yaklaşımında Osmanlı siyaset

39 Mehmed Tâhir, *Siyasete Dâir Âsar-ı İslâmiye; Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul, 1325.

40 Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1917.

41 Agâh S. Levend, "Siyaset-nâmeler", *TDAY Belleten*, 1962, s. 167-194; "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY Belleten*, 1963, s. 89-115.

42 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*, Kayseri, 1987.

eserlerini başlıca üç açıdan değerlendirmiştir: Birincisi, siyaset düşüncesinin ifade edildiği kaynakları türlerine göre tasnif ederek, İslâm geleneğindeki ve Osmanlı'daki örneklerini vermiş ve bu türlerin özelliklerini belirtmiştir. İkincisi, Osmanlı siyasetnâme geleneğinin gelişimini, tarihsel şartları ve yazarlarının gayelerini göz önüne alarak incelemiştir. Üçüncüsü, siyasetnâmelerde ifade edilen belli başlı görüşleri ilgili konulara göre ayırıştırarak tasnif etmiş ve müelliflerinin paylaştıkları bazı görüşleri özet halinde vermiştir.

Mehmet Tahir'den Ahmet Uğur'a dek süren bibliyografi ağırlıklı araştırmalardan farklı bir yol izleyen Ocak, Osmanlı siyaset düşüncesinin niteliği üzerine genel bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır.⁴³ Mukayeseli bir bakış açısıyla yazan Ocak'a göre Osmanlı siyaset düşüncesi klasik İslâm düşüncesindeki felsefi derinlikten yoksun, Avrupa'daki gelişmelerden ise kopuktur. Osmanlıların bu alanda ortaya koydukları birikimin en önemli karakteristiği basit, pragmatik ve statükocu oluşudur. Osmanlı Devleti'ndeki siyaset düşüncesinin ifade edildiği en yaygın yazım türleri siyasetnâme, nasihatnâme ve ıslahatnâmedir. Teorik perspektiften yoksun ve birbirinin tekrarı olan bu eserlerin çoğunluğu siyasetnâme tarzında, dönemsel şartları hesaba katmaksızın siyasetnâme tarzında yazılmışlardır. Osmanlı siyaset düşüncesinin üç önemli kaynağı eski Türk, İran-Hint ve Yunan-İran etkisiyle beraber gelişen klasik İslâm siyaset düşüncesi ve gelenekleridir. Bu birikim Osmanlı dünyasına ilk kez tercümeler yoluyla girmiş ve Osmanlı siyaset eserleri yoluyla devam etmiştir. Bu geleneği devam ettiren eserlerin ana konuları başlıca hükümdar, vezir, asker, hazine ve reâyâ olmak üzere genellikle aynı kalmıştır. Osmanlı düşüncesindeki ortak siyasî idealler eskilere paralel olarak "dâire-i adliye" ve "erkân-ı erbaa" olarak kalmıştır. Kanun-ı kadîme dönüş ve nizâm-ı âlemin muhafazası ise bu siyaset düşüncesi geleneğinde ortaya konan en temel hedefler olagelmış, böylece ana referanslar ve idealler hep geçmişteki yapılarda aranmıştır. Sonuç olarak Ocak'a göre Osmanlı düşüncesi özellikle tasavvuf olmak üzere bazı alanlarda özgün açılımlar gerçekleştirebilmişlerse de siyaset düşüncesinde devraldıkları birikimin taklidinden öteye gidememişlerdir.

Kafadar ise aynı zamanda Osmanlı düşünce tarihçiliğinin özet bir kritiği niteliğindeki yazısında siyaset düşüncesi tarihinin nasıl yazılması ya da yazılmaması meselesini ele almış ve bu alanın engin açılımları olan zengin bir kültür birikimi olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴ Kafadar'a göre Osmanlı dü-

43 A. Yaşar Ocak, "Osmanlı Siyasî Düşüncesi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul, 1998, c. II, s. 164-174.

44 Kafadar, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler",

şünce tarihi yazılırken öncelikle XIX ve XX. yüzyılların ideolojik ve kültürel şartlarının etkisiyle Osmanlı tarihçiliğinde kök salan önyargılar ya da bunlara karşı geliştirilen savunmacı yargılar bir tarafa konmalıdır. Sonrasında ise Osmanlı tarihinin arzettiği imkânlar bir bütün olarak ve çok yönlü olarak ele alınmalı, günümüzün daraltıcı kalıplarına sıkıştırılmamalıdır. Osmanlı kültürü kadim Ortadoğu ve Akdeniz medeniyetlerinden zengin bir düşünsel birikimini kompleksiz bir biçimde devralmıştır ve bu durum Osmanlıların kendilerini önceleyen ya da çevreleyen kültürlerle bilinçli ve zenginleştirici bir ilişki kurabildiklerini göstermektedir. Ayrıca Orta Asya gelenekleriyle İslâm medeniyeti birikimini mezceden Osmanlılar pek çok yönüyle kendine özgü bir kültür sistemi vücuda getirebilmişlerdir. Örneğin Kâtip Çelebi bir yanda Câlînuscü tıp anlayışını diğer yanda İbn Halduncu tarih ve siyaset anlayışını eserinde biraraya getirerek devlet ve topluma yönelik gözlemlerinden teşhis ettiği problemlerin çözümlenmesi için özgün bir siyasi düşünce ortaya koyabilmektedir. Kafadar'ın işaret ettiği üzere Osmanlı siyaset düşüncesinin özgün olmadığı ya da Osmanlıların çevrelerindeki siyasî sistemlere karşı ilgisiz kaldıkları gibi varsayımları geçersiz kılacak çok sayıda bilinen örnek vardır. Osmanlı siyaset düşüncesinde merkezî bir yeri olan yasa kavramı ve siyaset yazarlarının devleti gözlemleyerek ve onun yönetim tecrübesine dayanarak fikir üretmeleri gibi olgular büyük oranda Osmanlı'ya özgüdür. Başka devletlerden Osmanlı hizmetine giren İbrahim Müteferrika ve İdris-i Bitlîsî gibi müelliflere ek olarak Seyfi Çelebi ve Kâtip Çelebi gibi bilgilerin çevre devletlerle ilgili yazdıkları, en azından bazı Osmanlıların kendi dışlarındaki dünyaya karşı kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir. Kafadar son olarak Osmanlı siyaset düşüncesinin sadece konu üzerinde yazılan müstakil eserlerde değil, sanattan toplumsal davranışlara, şiirden simgelere kadar değişen geniş bir yelpaze içinde aranması gerektiğini vurgulamıştır.

4. Kaynak Eserler

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde en az ilgi gören alanlardan biri kaynak eserlerin yayınlanmasıdır. Buna rağmen bugüne dek Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların çok önemli bir bölümü tamamen matbu kaynakları esas alarak gerçekleştirilmiş, az sayıda çalışma ise sınırlı sayıda yazma eseri kaynak olarak kullanmıştır. Siyaset düşüncesi çalışmalarının yayınlanan kaynak eserlere göre artıp çeşitlenmesi, Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin gelişim sürecini belirleyen en önemli faktörlerden birisinin yayınlanan kaynak eserlerin sayısı ve yayınlanma şekli

olduğunu göstermektedir. Tenkitli neşri yapılmış metinler düşünce tarihinin başlangıç kaynaklarını oluşturmalarına karşın, Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde bu tür metinlerin hazırlanması lüks gibi görülmüştür. Kâtip Çelebi, Koçi Bey, Kınalızâde gibi Osmanlı siyaset düşüncesi tarihinin en çok kullanılan ve gönderme yapılan eserlerinin bile yayınlanmış tenkitli neşirleri ve nüsha tarihleri yoktur. Bu tip kaynaklar çoğunlukla tercüme, sadeleştirme, transliterasyon ve faksimile neşirler halinde tarihçiliğe kazandırılmıştır. Kaynak eserlerin nüsha bilgileriyle beraber tenkitli neşirlerinin hazırlanmasının düşünce tarihi için olmazsa olmaz iki büyük kazancı vardır. Birincisi, güvenilir ve aslına en yakın metinlerin elde edilmesini sağlamakla, derinliğine metin analizinin yapılabilmesine imkân sağlayacaktır. İkincisi, eserin ne zaman, nerede ve kimler tarafından okunduğu konusunda, kısaca eserdeki görüşlerin tarihsel ve toplumsal etki alanı hakkında en güvenilir ipuçlarını verecektir. Doğrudan yazma eserler üzerinde çalışmanın arzettiği teknik zorluklar ve zaman sarfiyatı göz önüne alındığında, kaynak eserlerin tenkitli neşirlerinin hızlanan bir süreçte tarihçiliğe kazandırılmadığı sürece Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmaları sınırlı sayıda yayınlanmış ya da kolay erişilebilir yazma eserler etrafında icra edilmek zorunda kalacaktır.

Osmanlı tarihçiliğinde pek fazla rağbet görmeyen tenkitli neşir alanında, A. Tietze'nin hazırladığı Mustafa Âli'nin *Nüshatü's-Selâtin* kitabı Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının seyrini etkileyecek yeni bir çığır açmıştır.⁴⁵ Transliterasyon, İngilizce tercüme ve faksimile olarak birarada yayınlanan bu çalışmadan sonra daha önce çok az tarihçinin tanıdığı Âli bir anda yerli ve yabancı Osmanlı tarihçilerinin en çok kullandıkları kaynak eserlerden biri durumuna gelmiştir. Sarı Mehmed Paşanın *Nasihati'l-Vüzerâ'sının* hemen tüm Osmanlı tarihçilerinin yakından tanıdıkları bir kaynak haline dönüşmesi, Walter Wright'ın bu eseri İngilizce tercümesiyle birlikte 1935'te neşretmesiyle mümkün olmuştur.⁴⁶ Ahmed Ali Paşanın reform tekliflerini içeren risalesi ise sadece Bistra Tsvetkova'nın eserin Bulgaristan'daki tek kopyasını Fransızca tercümesi ile birlikte faksimile halinde yayınlamasıyla bilinmektedir.⁴⁷ Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin çalışma alanına dahil ettiği kaynak tabanının genişlemesi her şeyden evvel Cengiz Orhonlu, Mübahat Kütükoğlu, Mehmet İpşirli, Yaşar Yücel, Sevim

45 Andreas Tietze, *MuÖflafâ 'Âli's Counsel for Sultans of 1581: edition, translation, notes*, Wien, 1979-1982, 2 c.

46 Walter L. Wright, *Ottoman Statecraft: The Books of Counsel for Vezirs and Governors of Sari Mehmed Pasha, the Defterdar*, Princeton N.J., 1935.

47 Ahmed Ali Paşa, *Osmanski Politicheski Traktat*, Bistra Tsvetkova (ed.), Sofia, 1973.

İlgürel, Rhoads Murphy, Kemal Beydilli, Ali Akyıldız gibi tarihçilerin yaptıkları türdeki bilimsel metin neşirlerinin çoğalmasına bağlıdır.⁴⁸

III. Siyaset Düşüncesinin Kaynakları

Osmanlı siyaset düşüncesinin kaynakları üzerine özellikle Levend ve Uğur'un çalışmaları başta olmak değişik tarihçiler tarafından yapılan çözümlenici bazı tasnif ve tespitler birbirine göre farklılıklar arzetsede de tümünün işaret ettiği ortak nokta bu kaynakların çok sayıda ve çeşitlilikte olduklarıdır. Buna karşın modern dönem tarih çalışmalarında Osmanlı siyaset düşüncesinin ifade edildiği zengin ve bol çeşitli külliyatın oldukça az bir kısmı kullanılmıştır. Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde bugüne dek kullanılan ya da henüz tarihçilerin ilgi alanına girememiş kaynaklar başlıca altı bölümde incelenebilir:

Birincisi, doğal olarak en fazla araştırmaya konu olan kaynaklar doğrudan siyaset üzerine yazılmış olan eserlerdir. Koçi Bey, Âli, Lütü Paşa, Hasan Kâfi, Kâtip Çelebi, Hezarfen Hüseyin ve Defterdar Sarı Mehmed gibi daha çok gerileme literatürü içinde ele alınan müelliflerin eserleri en sık ve ayrıntılı çalışılan kaynaklardır. Bunlardan Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Hasan Kâfi XIX. yüzyıl başlarından bu yana Osmanlı devlet teşkilatı üzerine yazan tarihçilerin en önemli kaynaklarından olagelmıştır. Günümüz itibarıyla yirmi civarındaki siyaset eseri, Osmanlı tarihçiliğinde siyaset düşüncesi çalışmalarının ana eksenini oluşturmuş durumdadır. Bu sayıya yirmi civarında literatüre girmiş ancak ayrıntılı olarak incelenmemiş eserler de eklendiğinde, günümüz Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının kırk civarında kaynağa dayandığı söylenebilir. Bugüne kadar ayrıntılı bir bibliyografya yapıl-

48 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Teşkilâtına Aid Küçük Bir risale: *risâle-i Terceme*", *TTK Belgeler*, 1967, c. 4, sy. 7-8, s. 39-49; Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütü Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 49-99; Mehmet İpşirli, "Nahîfi'nin Nasihatü'l-Vüzerâ'sı", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1995-1997, s. 15-27; İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: *Kavânîn-i Osmanî ve Râbita-i Âsitâne*", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1988-1994, sy. 14, s. 9-35; İpşirli, "Hasan Kâfi el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-1980, sy. 10-11, s. 239-278; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara, 1988; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel (haz.), Ankara, 1998; Rhoads Murphey, *Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeenth-Century Ottoman Statesman*, Cambridge MA, 1985; Murphey, "The Veliyyuddin Telhis: Notes on the Sources and Interpretations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings", *TTK Belleten*, 1973, c. 43, sy. 171, s. 547-571; Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyamı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyeye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 33-48; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 209-222.

mamış olmasına karşın bu rakam Osmanlı siyaset düşüncesi birikimini temsil etme vasfından oldukça uzaktır.

İkincisi, XV. yüzyıl sonlarından itibaren yaygınlaşan ve evrensel tarihlerden belli sultanların saltanat dönemlerini anlatan kroniklere kadar çok çeşitli türlerde yazılan Osmanlı tarihleridir. Bu tür eserler müelliflerin kendi yorum ve düşüncelerini aksettirmelerinin yanı sıra, yazdıkları dönemin siyaset kültürünü, tedavüldeki görüş ve kavramları yansıtmaları bakımından siyaset düşüncesinin en önemli kaynaklarından. Lewis Thomas'ın Naîmâ tarihi üzerine, açıklama ve alıntılardan oluşan çalışması, bir kroniğin Osmanlı düşünce tarihi açısından kaynak olma değerini göstermeye yeterlidir.⁴⁹ Bugüne kadar Osmanlı tarihçiliğinin temel kaynaklarından olan kroniklerin çok az bir kısmı siyaset düşüncesi açısından incelenmiştir. Tursun Bey ve Naîma'nın tarihleri gibi mukaddime kısımlarını siyaset teorisine ayıran eserler tabiatıyla en çok dikkati çeken kaynaklar olmuşlardır. İnalçık ile başlayan Tursun Beyin siyasî görüşleri üzerine yapılan incelemeler daha ziyade Osmanlı Devleti'ndeki hakim siyaset düşüncesinin tespiti üzerine odaklanmıştır. XVIII. Yüzyıl sonlarında yazan Naîmâ ise daha çok Osmanlı'nın gerilemesi ve İbn Halduncu siyaset düşüncesinin Osmanlı'daki yansıması açısından değerlendirilmiştir. Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı Fleischer'in Âlî biyografisinden bu yana en iyi çalışılan Osmanlı tarihlerinden biri haline gelmiştir. J. Schmidt'in *Künhü'l-Ahbâr*'ı tematik olarak analiz eden *Pure Water for Thirsty Muslims* başlıklı çalışması ise bugüne dek bir Osmanlı kroniği üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmadır.⁵⁰ Ayrıntılı olarak incelenmiş bu az sayıdaki eserlere ek olarak, Aşıkpaşazâde, Neşrî, İbn Kemal, Bitlîsî, Celalzâde, Lütfî Paşa, Selanikî, Hoca Saadeddin, Peçevî ve Kâtip Çelebi'nin eserleri gibi belli başlı Osmanlı tarihlerinin dolaylı olarak da olsa Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde kullanılageldiğini söylemek mümkündür. Ancak herhangi bir tarih çalışmasında hiçbir gönderme yapılmamış yüzlerce Osmanlı kroniğinin bulunduğu göz önüne alındığında bu muazzam kaynak tabanının büyük çoğunluğunun henüz Osmanlı düşünce tarihi yazıcılığında hiçbir yerinin olmadığı ortaya çıkar.

Üçüncüsü, fıkıh, kelâm, tefsir, hadis gibi geleneksel İslâmî disiplinlerde yazılmış ve siyasete dair bölümler içeren eserlerdir. Bu kategoride bugüne kadar en çok ilgiyi gören kaynaklar, Ebussuud Efendinin fetvaları gibi fetva mecmuaları ve İbn Kemal'in zındık lafzı üzerine yazdığı risalesi gibi çeşitli konular üzerine yazılmış kısa ve genellikle polemik türü risalelerdir.

49 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, N. Itzkowitz (ed.), New York, 1972.

50 Jan Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mu'allafa' Âlî' of Gallipoli's Künhü L-Ahbâr* Leiden, 1991.

Abubekir S. Yücel'in Sultan İbrahim'in siyaseten katlini analiz eden makalesi fetvaların Osmanlı siyaset düşüncesinin en önemli kaynaklarından biri olduğunu göstermeye yeterlidir.⁵¹ Mumcu'nun belgelere odaklanan yaklaşımının aksine Yücel, İslâm siyaset teorisinin klasik kaynaklarında ortaya konan görüşler çerçevesinde ilgili fetvaların hukukî analizini yaparak siyaseten katlin Osmanlı yönetim anlayışındaki meşrulaştırılma şeklini incelemiştir. Benzeri yaklaşıma sahip diğer araştırmacılar arasında Akman'ın kardeş katli ile ilgili incelemesi, Ocak'ın Osmanlı yönetiminin Ehl-i Sünnet dışı grup ve kişilerin inanç ve görüşlerine karşı tavrını inceleyen çalışmaları, C. Imber'in özellikle Ebussuud'u merkez alarak ortaya koyduğu Osmanlı resmî düşüncesi üzerine yazdıkları, Eberhard'ın Osmanlı-Safevî çatışması bağlamında cereyan eden meşruiyet tartışmalarını ele aldığı çalışmaların kaynakları arasında önemli bir kısmı fetvalar ve polemik risalelerdir.⁵² Dönemin siyasî olayları ile bağlantılı olmaları hasebiyle, tarihçilerin ilgisini çeken az sayıdaki fetva mecmuası ve fıkıh veya kelâm risalesi dışındaki çok büyük sayıda fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis eserinden oluşan bir külliyat Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliği açısından bakıldığında çok az bilinen bir dünyadır. Mesela Osmanlı medreselerinde en çok okutulan kelâm kitaplarından biri olan el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserinde uzunca bir nübüvvet ve imâmet bahsi olmasına rağmen bu eser hakkında ayrıntılı bir çalışma yoktur.

Dördüncüsü, manzum ve mensur çeşitli tür ve tarzlarda yazılmış olan edebî eserlerdir. Siyaset düşüncesinin edebî kaynakları arasında şiirin ve manzum eserlerin Osmanlı tarihinde özel bir yeri vardır. Osmanlı kültür dünyasında ulemeden şeyhlere, askerlerden dervişlere kadar söz söyleyen ya da yazı yazmaya koyulan kimseler çoğunlukla en güçlü ifade tarzı olarak şiiri ya da diğer manzum türleri seçmişlerdir. Bu tür eserler sadece müelliflerinin siyasî görüşlerini aksettirmelerinden dolayı değil, dönemin siyaset dili ve sembolizminin yanısıra Osmanlı toplumunun belli kesimlerindeki siyaset kültürünün ve sosyal kritiğinin yansıtılmalarından dolayı da kaynaklar olmalarıyla da önemlidir. Bunlar arasında Güvâhî ve Nâbî gibi çok sayıda müellif tasavvur ettikleri siyasî idealleri, yazdıkları manzum siyaset ve ahlâk eserleri yoluyla ifade etmişlerdir.⁵³ Osmanlı devlet teşkila-

51 Abubekir S. Yücel, "İki Halifenin Bir Arada Bulunması Anlayışı ve Osmanlı Hükümdarı Sultan İbrahim'in Siyaseten Katli", *İslâmî Araştırmalar*, 1999, c. 12, sy. 1, s. 40-58.

52 Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*; Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*; Imber, *Ebu-su'ud*; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg im Breisgau, 1970.

53 Bkz. Güvâhî, *Pend-nâme: Öğütler ve Atasözleri*, Mehmet Hengirmen (haz.), Ankara, 1990; Nâbî, *Hayriyye-i Nâbî: İnceleme, Metin*, Mahmut Kaplan (haz.), Ankara, 1995.

tı üzerine yazılan normatif eserler hariç tutulduğunda, siyaset üzerine yazılan eserlerin çoğu şiirle bezenmiştir. Bu eserlerde müellifler özellikle vurgulamak istedikleri siyasî görüşlerini beyitler ve kıtalar şeklinde yazmışlardır. İbn Kemal'in *Tevârih*'inde olduğu gibi, çoğu öğretici maksatla yazılan Osmanlı tarihlerinde de müellifler siyasî ve sosyal konulardaki yorumlarını ya da anlattıkları kıssaların hissesini, çoğu kez mensur metnin arasına serpiştirdikleri kısa şiirlerle ifade etmişlerdir.

Şiir haricinde pek az yazı türüne teveccüh gösteren Osmanlı sultanlarının önemli bir kısmının kendilerine ait divanları vardır ve bu eserler sultanların diliyle onların siyasî anlam dünyalarının ifade edildiği en temel kaynak eserlerdir. Ayrıca, özellikle Osmanlı yönetimi ile ilişkileri sorunlu olan dinî ve etnik grupların siyasî görüşlerinin kendi ağzlarından en yalın haliyle görülebileceği kaynakların önemli bir kısmı destan ve benzeri edebî ifade türleridir. Edebî ifade tarzının Osmanlı kültür dünyasındaki bu yaygın ve etkin kullanımına karşın, edebî metinler düşünce tarihçiliğinde daha ziyade belli görüşlerin kanıtlanabilmesi için 'şu beyitte de söylendiği gibi' türünden ifadeler şeklinde belge olarak kullanılmagelmıştır.

Şiir, özellikle yönetime yakın şairler tarafından, sultan, devlet adamları ya da devlet kurumları için meşruiyet ve medhiye aracı olarak kullanılmasının yanısıra siyasî ideallerin ve sosyal kritiğin de en etkin bir şekilde yapıldığı iletişim aracı olma işlevini görmüştür. Matbaanın rağbet görmediği, kültürün yazılı iletişimden çok şifahî iletişimi benimsediği Osmanlı toplumunda şiir ifade gücünün verdiği imtiyazın yanısıra yayılma hızının verdiği ulaşım kapasitesi itibarıyla de yaygın bir toplumsal söylem aracı olmuştur. Tüm bu özellikleriyle Osmanlı şiiri, belli bir dönemin siyaset kültürünün çalışılabileceği en önemli kaynaklardan biri olmaktadır.

Beşincisi, başta kanunnâmeler, şer'îye sicilleri, fermanlar ve mühimme defterleri olmak üzere çok sayı ve çeşitlilikteki belgelerdir. Yazıldıkları dönemdeki Osmanlı yönetiminde cari olan siyasî görüşlerin yanısıra toplumdaki siyaset kültürünün muhtemelen en zengin veri tabanı bu tür belgelerdir. Bu alanda, XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl ortalarına dek, Osmanlı yönetimindeki hakim adalet anlayışını inceleyen İncalıcık'ın "Adaletnâmeler" makalesi, Osmanlı siyaset düşüncesinin en önemli kavramlardan birini tamamen belgelere dayanarak ortaya koyan istisnâî çalışmalardan birisidir.

Altıncısı, sözlükler, tarifât kitapları ve ansiklopedik nitelikli eserlerdir. Düşünce tarihinin öncelikli referans kaynakları olması gereken bu tür eserlerin, Osmanlı tarihinin diğer alanlarında olduğu gibi, siyaset düşüncesi çalışmalarında da henüz belirgin bir yeri yoktur. Bunlar arasında Taşköprülü-

zâde'nin daha sonra oğlu tarafından *Mevzuâtü'l-Ulûm* başlığıyla Türkçe'ye aktarılan ansiklopedisi, Osmanlı tarihçilerinin yakından bildikleri bir eser olmasına karşın, siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmalarda çok az başvurulan bir kaynaktır. Siyasî kavramlar üzerine yapılan incelemelerin başlangıç noktasını teşkil etmesi beklenen sözlükler ve tarifât kitapları ise Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin tümüyle yabancı olduğu eserlerdir. Osmanlı döneminde siyaset eseri yazan müelliflerin, siyaset düşüncesi geleneğinin Arapça ve Farsça kaynaklı en sofistike kavramlarını rahatlıkla Osmanlı Türkçesiyle kullanabilmiş olmaları bu tür referans eserlerini siyaset düşüncesi çalışmalarının birincil kaynakları durumuna getirmektedir.

Arapça ve Farsça kaynaklı siyaset kavramlarının Osmanlı Türkçesinde ve kültür dünyasında kazandıkları özgün anlamların ortaya çıkarılabilmesi için en önemli başvuru kaynakları sözlükler ve dil üzerine yazılan eserlerdir. Osmanlı ehl-i kaleminden çok sayıda müellifin *galatâtü'l-avam* türü risaleler kaleme alarak toplumdaki dil yanlışlarını düzeltme girişimleri, Osmanlı kültür dünyasında dil yanlışlarına tolerans gösterilmediğine işaret eder. Osmanlı kültür dünyası edebî ifade tarzının toplumun tüm kesimlerinde kabul gördüğü, medreselerde dil ve edebî ilimlerin tahsiline öncelik verildiği, entelektüellerin sanatsal üstünlüklerini dili kullanma gücüyle kanıtlamaya çalıştıkları bir ortamdır. Bu durum tarihçinin siyaset üzerine yazan Osmanlı entelektüellerinin kavramları gelişigüzel kullanmadıkları varsayımıyla hareket etmesini zorunlu kılmaktadır.

Son olarak, bu kategorilerin tümüyle ilgili olan diğer bir grup eser de şerh, hâşiye ve tercümelerdir. *Kâbusnâme* tercüme üzerine edebiyat tarihçileri tarafından yapılan birkaç çalışma haricinde Osmanlı Türkçesine tercüme edilen siyaset eserleri henüz siyaset düşüncesiyle ilgilenen tarihçilerin gündemine girmemiştir. Oysa *Kâbusnâme*'nin yanısıra, Tûsî, Necmeddin Dâye, Gazâlî, İbn Teymiyye, İbn Haldun, Şeyzerî, Kâşifî, İbn Bıtrık'ın (sahte-Aristo) eserleri gibi Osmanlı öncesi ya da haricinde yazılan İslâm siyaset düşüncesinin önemli klasikleri değişik zamanlarda Osmanlı Türkçesine kazandırılmışlardır. Hatta bu eserlerden, Gazâlî'nin *el-Tıbrü'l-Mesbûk*'u, İbn Bıtrık'ın *Sırru'l-Esrâr*'ı ve İbn Mukaffa'nın *Kelile ve Dimne*'si gibi bazı eserlerin çok sayıda değişik çevirileri vardır. Osmanlı siyaset düşüncesinin gelişiminde ve Osmanlı Türkçesinin bir kültür dili olarak ortaya çıkışında büyük katkısı olan bu eserler basit birer tercüme olmaktan ziyade Osmanlı dışında gelişen bir düşünce birikiminin mütercim yorumuyla birlikte Osmanlı kültür ve düşünce hayatına kazandırılması şeklinde olmuştur. Bu tercümelerin önemli bir kısmı mütercimleri tarafından genişletilmiş ya da eksiltilmiş, eserin aslı dilini karşılamakta kullanılan dil ve kav-

ramlar açısından asıllarından oldukça farklı mesajlar içeren eserler olma hüviyetini kazanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında, hangi mütercim, hangi eseri, ne zaman ve kimin için tercüme ettiğinin yanı sıra, hangi siyasî görüş ve kavramları ifade etmeye çalıştığı gibi düşünce tarihinin sıradan soruları, Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarında henüz ele alınmamış önemli sorular olma vasfını korumaktadırlar.

Şerh ve hâşiye türü eserler ise Osmanlı düşünce tarihinin diğer alanlarında olduğu gibi siyaset düşüncesi çalışmalarında da birincil kaynaklar arasına girememiştir. Doğal olarak siyaset konusunda yazılan eserler üzerine şerh veya hâşiye yazmak genel eğilimin dışındadır ve şerhli siyaset eserlerinin sayısı oldukça azdır.⁵⁴ Ancak geleneksel İslâmî ilimler alanında yazılmış ve siyasete dair bölümleri içeren çok sayıda eser üzerine Osmanlı döneminde şerh ve hâşiye yazılmıştır. Özellikle fıkıh ve kelâm kitaplarının imâmet ve nübüvvet bahisleri doğrudan siyaset düşüncesiyle ilgili olduğundan bu tür eserlerin şerh ve hâşiyeleri Osmanlıların Osmanlı harici ya da öncesi düşünce geleneğini nasıl tevarüs ettikleri, nasıl anladıkları ve Osmanlı düşünce dünyasına nasıl aktardıkları konusundaki en önemli kaynaklardır. Osmanlı döneminde fıkıh ve kelâm disiplinleri içinde yazılan siyaset eserlerinin azınlıkta olması üzerine şerh ve hâşiye yazılan bu tür eserlerin önemi daha da artırmaktadır.

IV. Hakim Temalar

1. Resmî Düşünce

Osmanlı siyaset düşüncesi çerçevesinde en çok ele alınan birkaç konudan biri Osmanlı Devleti'nin dayandığı siyasî gelenek ve prensiplerin yanısıra yönetici elitin arasında hakim olan siyasî görüş ve ilkelerdir. Modern tarihçilikte 'resmî ideoloji' gibi felsefi ya da 'devlet geleneği' gibi sosyolojik terimlerle ifade edilen bu çalışma alanına olan ilginin kökenleri, Osmanlı'da tarih yazıcılığının, Avrupa'da ise Osmanlı Devleti hakkındaki siyasî gözlemlere dair eserlerin yaygınlaşmaya başladığı dönemlere kadar uzanır. Bulguları farklılıklar arz etmekle beraber her iki bakış açısının kesiştiği nokta, Osmanlı Devleti'nin işleyişini düzenleyen ve yöneticilerini yönlendiren temel esasların tespitidir. Modern dönemde Osmanlı devlet teşkila-

54 Bu genel eğilimin dışına çıkan müelliflerden Alayî, Gazâlî'den yaptığı tercümenin önemli bir bölümünü de şerh etmiştir. Bkz. Alayî b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerif, *Neticetü's-Sülûk [el-Tibru'l-Mesbûk]*'un Arapça'dan tercümesidir, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal 1011; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 187 [müellif hattı, hicri 966].

tı üzerine yazılan eserlerin yanısıra, genel tarihlerin büyük kısmında da görülebilen bu tip değerlendirmeler çoğunlukla yüzeyseldirler. Daha çok indirgemeci bir yaklaşımı benimseyen bu değerlendirmeler genellikle kültürel ve tarihsel şartları hesaba katmaksızın Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren var olduğu ve sonuna dek baki kaldığı farzedilen, durağan ve yeknesak bir resmî ideoloji profili çizerler. Bunlar arasında Gibb ve Bowen gibi Osmanlı Devleti'nin kurumlarını ve tarihsel sürecini inceleyerek yerleşik ilke ve gelenekleri tespit etmeyi hedefleyen tarihçiler olduğu gibi, Max Kortepeter gibi pratik yapılanmadan tamamen bağımsız olarak tamamen felsefi siyaset eserlerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin ideal toplum yapısını ortaya koymaya çalışan tarihçiler de vardır. Gibb ve Bowen *Islamic Society and the West* adlı eserlerinde Osmanlı kültürü üzerindeki Batı etkisini incelerken öncelikle klasik Osmanlı sistemindeki hakim siyaset anlayışını ve gelenekleri ortaya koymuşlardır.⁵⁵ Kortepeter ise "The Islamic-Ottoman Social Structure" başlıklı makalesinde Plato, Aristo, Fârâbî, Tûsî ve Kınalızâde'nin eserlerinde kurguladıkları ideal toplum yapılarına dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki hakim toplum modelini ortaya koymayı amaçlamıştır.⁵⁶

Osmanlı yönetici tabakası arasında hakim olan siyaset kültürü ve düşüncesini en derinlikli ve ayrıntılı inceleyen tarihçilerden biri İnalçık'tır.⁵⁷ İnalçık'ın eserlerinde ortaya konduğu şekliyle XVI. yüzyılda Osmanlı devlet yönetiminde hakim olan siyasî gelenek ve esaslar Osmanlı tarihçiliğinin en çok atfı yapılan ve en rahat kullanılabilen ansiklopedik bilgileri haline dönüşmüştür. İnalçık Osmanlı Devleti'ndeki hakim siyasî anlayışı inşa ederken genellemeci ve soyutlayıcı yaklaşımların aksine somut kavram, ilke, gelenek ve görüşleri inceleyen çok sayıda müstakil çalışma yapmıştır. Böylece Osmanlı siyaset eserlerini, resmî belgeleri ve tarihi pratiği birarada inceleyerek Osmanlı devlet anlayışının bütüncül bir resmini çizmeye çalışmıştır. İnalçık bu çalışmalarında, Osmanlı devlet anlayışının İslâm, İran ve Türk-Moğol geleneklerinin Osmanlıların siyasî tecrübesiyle birleşmesi sonucu vücut bulduğunu belirtmiştir. İnalçık Osmanlı siyasasının niteliği ve

55 Gibb, Bowen, *Islamic Society and the West*.

56 Max C. Kortepeter, "The Islamic-Ottoman Social Structure: The Quest for a Model of Ottoman History", *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul 1991, s. 41-64.

57 İnalçık farklı makalelerinde kısmen ele aldığı bu konu üzerinde derli toplu bir değerlendirmesini Kânunî dönemindeki devlet, hükümlerlik ve hukuk anlayışını incelediği makalesinde vermiştir. Bkz. İnalçık, "State, Sovereignty and Law During the Reign of Süleymân", *Süleymân the Second and His Time*, H. İnalçık ve C. Kafadar (ed.), İstanbul, 1993, s. 59-93.

hakim yönetim anlayışı konusundaki değerlendirmelerini Max Weber'in Osmanlı Devleti'ni partimonyal bir yapı olarak kategorize eden kavramsal-laştırmasını kritik ettiği "Sultanism" makalesinde özetlemiştir.⁵⁸ Weber Osmanlı siyasasını diğer patrimonyal sistemlerden ayrı olarak sultanizm olarak adlandırmakta ve onu patrimonyalizmin nihai formu olarak görmektedir. İncalcık ise Weber'in teorize ettiği şekliyle patrimonyal sistemin birçok unsurunun Osmanlı Devleti'nde bulunmasına rağmen, Osmanlıların kendi yönetim tecrübelerinin eseri olarak vücuda getirdikleri çeşitli kurum ve ilkelerin patrimonyal çerçeveye uymadığını belirtmiştir.

Osmanlı resmî düşüncesi ya da ideolojisi terimini en yaygın kullanan ve bunu kavramsal bir çerçeveye oturtmaya çalışan tarihçi ise Ocak'tır.⁵⁹ Ocak, doğrudan Osmanlı devlet anlayışını inceleyen çalışmalarının yanı sıra Osmanlı'da 'karşıt düşünce'yi incelediği çok sayıdaki eserinde de dolaylı olarak Osmanlı resmî düşüncesinin karakteristik unsurlarını ortaya koymuştur.⁶⁰ Osmanlı Devlet anlayışının kültürel kökenleri konusunda İncalcık'la hemfikir olan Ocak'ın İncalcık'tan ayrıldığı en önemli nokta, devletin dinî kimliğine yapmış olduğu vurgudur. İncalcık'a göre Osmanlı Devleti kurumları ve yönetim felsefesiyle son tahlilde tipolojik anlamda Sâsânîler gibi diğer Ortadoğu imparatorluklarının özelliklerini taşır. Ocak'a göre Osmanlı Devleti'nin en önemli karakteristik özelliği kendinden önceki Müslüman siyasî sistemlerdeki din-devlet ikizliğinin aksine din ve devletin özdeşleştiği, saltanat ve siyasetin aynılaştığı bir İslâm devleti olmasıdır. Buna

58 İncalcık, "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1992, sy. 1, s. 49-72.

59 Ocak çalışmalarının çoğunda kısmende olsa ele aldığı resmî düşünce konusundaki görüşlerini 2002'de sunduğu bir tebliğinde teorik bir çerçevede ifade etmiştir. Bkz. Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm (Problematik Bir Yaklaşım Denemesi)", *XIII Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2002, c. II, s. 1-21.

60 Ocak'ın konunun değişik yönlerini ele alan çalışmalarından bazıları için bkz. Ocak, "Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî", *Osmanlı Araştırmaları*, 1990, sy. 10, s. 49-58; "Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği: Şeyh Muhyiddîn-i Karamânî", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 473-484; "Les réactions socio-religieuses contre l'idéologie officielle otomane et la question de Zendeqa ve İlhad (hérésie et athéisme) au XVIIe siècle", *Turcica*, 1991, sy. 21-23, s. 71-82; "Idéologie officielle et réaction populaire: un aperçu général sur les mouvements et les courants socio-religieux à l'époque de Soliman le Magnifique", *Soliman le Magnifique et Son Temps*, s. 185-194; "Kalenderi Dervishes and Ottoman Administration from the Fourteenth to the Sixteenth Centuries", *Manifestations of Sainthood in Islam*, G.M. Smith ve C.W. Ernst (ed.), İstanbul, 1994, s. 239- 255; "XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *XI. Türk Tarih Kongresi (Bildiriler)*, Ankara, 1994, s. 1201-1210; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Bayrami (Hamzavi) Melamileri ve Osmanlı yönetimi", *Belleten*, 1997, sy. 230, s. 93-110.

göre Osmanlı Devleti'ndeki hakim siyasî anlayışın anayasal çatısını Osmanlıların tevarüs ettikleri Ehl-i Sünnet akidesi teşkil etmektedir. Osmanlı resmî ideolojisinin en belirgin özelliği, Ocak'ın kendi ifadesiyle, pragmatik, merkezîyetçi, statükocu, kitabî, medreseli ve dogmatik olmasıdır.

2. Gerileme Düşüncesi

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde en yaygın çalışılan konu XVI. yüzyıl ortalarından itibaren vuku bulduğu kabul edilen gerileme algılaması ve ıslahat düşüncesidir. Konunun modern tarihçilikte bu denli ilgi görmesinin iki önemli nedeni vardır: Birincisi Osmanlı siyaset eserlerinin bir kısmında XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan eleştirel gözlemler ve reform teklifleridir. İkincisi ise Osmanlı tarihçileri ve Avrupalı gözlemcilerin XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın gerilemesi üzerine yaptıkları tahlillerdir. Sonuçta yerli ya da yabancı tarihçi ve siyaset yazarlarının önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldan sonra gerilediğini kabul ederken, bu gerilemenin sebepleri en önemli araştırma konularından biri olagelmıştır. Avrupa tarihçiliğinde Roma İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri Rönesans dönemiyle birlikte yoğunluklu olarak tartışılmaya başlanmıştı. Osmanlı kroniklerinde de Osmanlı Devleti'nin farklılığını ve sürekliliğini vurgulamak isteyen tarihçilerin genel eğilimi, eserlerinin başlangıç kısımlarında önceki devletlerin çöküş sebepleri belirtmek olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküşünün ana tema olarak işlenmesi ise *The Decline and Fall of the Roman Empire* başlıklı eseri büyük yankı uyandıran Edward Gibbon'dan yaklaşık yarım yüzyıl önce yazan Boğdan Voyvodası Dimitri Kandemir'in *Incrementorum et Decrementorum aulae Othmannicae* başlıklı eserinin etkisiyle yaygın bir yaklaşım haline almıştır.⁶¹ Latince yayınından kısa süre sonra İngilizce ve Fransızca'ya çevrilen bu eser Voltaire ve Montesquieu gibi aydınlanma filozoflarının Osmanlı tarihi konusundaki temel başvuru kaynağı olmuştur.⁶² Bu yerleşik ilgilerin etkisi ve Hasan Kâfi, Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi reformist Osmanlı yazarlarının eserlerinin yeniden keşfiyle XIX. yüzyıldan itibaren gelişen modern Osmanlı tarihçiliğinin merkezî temalarından birisi gerileme problemi olmuştur. Bunun doğal bir yansıması olarak da düşünce tarihi ile ilgilenen tarihçiler, gerileme meselesi ve Osmanlı entelektüellerinin buna tepkilerini anlamak amacıyla, içerdikleri reform teklifleriyle şöhret bulan siyaset eserlerini incelemeye almışlardır.

61 Dimitrie Cantemir, *Incrementorum et Decrementorum aulae Othmannicae*, (ed.) Dan Slușanschi, Timișoara (ed.), 2000.

62 Ciorenescu, "La contribution de Démètre Cantemir aux études orientales".

Çağdaş tarihçilikte gerileme konusunu siyaset düşüncesi açısından ayrıntılı bir şekilde ele alan ilk tarihçilerden biri Bernard Lewis olmuştur. Benzeri bir yaklaşımı Lewis'ten önce, Sovyet tarihçi Tveritnova ortaya koymuş olmasına rağmen çalışmasının dilinin Rusça olması ve oldukça keskin Marksist bir teorik çerçevede yazılmış olmasından dolayı, Osmanlı tarihçilerinin pek azının ilgi alanına girebilmiştir. Lewis ise yayınlanmış ve Osmanlı tarihçiliğinin ana kaynaklarından olagelmış bir grup siyaset eserini birarada inceleyerek Osmanlı Devleti'ndeki gerilemenin siyaset düşüncesindeki yansımaları ele almıştır. 1962'de yayınladığı, "Ottoman Observers of Ottoman Decline" başlıklı makalesinde Lewis XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine girdiğini belirttikten sonra dönemin siyaset eserlerinin bu duruma nasıl yaklaştıklarını incelemiştir. Bu makalesiyle Lewis daha sonra 'gerileme literatürü' olarak isimlendirilecek olan çalışmalarda benimsenen yaklaşımın belli başlı parametrelerini ortaya koymuştur.

Lewis'e göre Osmanlı'nın gerilemesi meselesi modern tarihçilerin bir tespiti ya da yakıştırması değil, bilakis dönemin Osmanlı entelektüellerinin algılamasıdır. Dolayısıyla Osmanlı'nın gerilediği düşüncesinin mucidi bizzat Osmanlı bürokratlarıdır ve daha sonra bu düşünce tarihyazıcılığına aksetmiştir.⁶³ Bu entelektüeller Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvede olduğu bir dönemde bozulmalara dikkat çekerek görülmesi zor olanı görmüşler, cesur eleştiri ve tekliflerde bulunmuşlardır. Ancak bu eleştirel yazarlar ümit vaadeden birer reformist olmaktan ziyade, kötümser birer gözlemci olarak kalmışlardır. Gözlemedikleri bu gerileme karşısında çözüm arayan siyaset yazarlarının reform tekliflerinin özü geriye dönüşten ibarettir ve Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemindeki geleneklerin, kurumların ve şeriatın ihya edilmesini savunmuşlardır. Son olarak da, bu yazarlar her ne kadar gerilemeyi doğru olarak görmüşlerse de bu gerilemenin sebepleriyle belirtilerini birbirine karıştırmışlar, genellikle belirtileri sebep gibi görmüşlerdir.

Daha sonraki çalışmalara da taslak işlevi gören ve Lütü Paşa ile başlayıp Defterdar Sarı Mehmed Paşa ile sona eren dönemi kapsayan Lewis'in bu değerlendirmesi, modern dönem Osmanlı tarihçiliğindeki en belirleyici yaklaşımlarından birini ortaya koymuş ve günümüze dek benzeri birçok çalışmanın teorik ve metodolojik çerçevesini çizmiştir. Gerileme problemiyle ilgili çalışmalarda hakim olan bu yaklaşımın siyaset düşüncesi tarihçiliğinde iki

63 Gerileme paradigmasını kabul etmeyen yeni kuşak tarihçilerden Erol Özvar, Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi üzerine yazdığı makalesinde, Koçi Beyin gözlemlerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılda çöküş halinde görülmediğini bunun büyük oranda çağdaş tarihçilerin bir algılaması olduğunu ve vaktiye uymadığını ileri sürmüştür. Bkz. Özvar, "Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999/2, c. 4, sy. 7, s. 135-151.

kalıcı etkisi olmuştur: Birincisi, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren yazılan siyaset eserlerinin öncelikle 'gerileme' düşüncesi açısından çalışılmalarına yol açmış, böylece bu eserlerin sahip olduğu içerik çoğunlukla bu dar çerçevede değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İkincisi ise konuyla ilgili yapılan çalışmalardaki belirleyici sorular bu eserlerdeki özgün siyaset düşüncesinin tarihsel anlamından ziyade, müelliflerinin vuku bulduğu kabul edilen gerilemeyi ne derece görebildikleri, buna karşı nasıl bir tavır takındıkları veya ne tür reform tekliflerinde buldukları gibi sorular olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı tarihçiliğinde, reformist yazarların vuku bulan gerilemenin tarihî şahitleri olarak tam olarak kavrayamadıkları bir değişim karşısında rasyonel çözümler üretmekten ziyade eskinin ihyası gibi muhafazakâr taleplerde bulunan bürokrat entelektüeller oldukları anlayışı yerleşmiştir.

Lewis ve Tveritino'ya'dan sonra, değişik müellif ya da eserler üzerine ayrı ayrı çalışmalar yapılmış olmasına karşın, yaklaşık yirmi yıl bu eserler birarada ele alınmamıştır. 80'lerle birlikte özellikle Osmanlı iktisat tarihçiliğinin sağladığı verilerin 'gerileme' teorisini sorgulanır hale getirmesi, kültür tarihi gibi nispeten yeni alanların sunduğu farklı bakış açıları ve yeni kaynak eserlerin tarihçiliğe kazandırılması gibi faktörlerin de etkisiyle konu pek çok tarihçi tarafından tekrar ele alınmıştır. Bu çalışmaların en önemli katkısı Lewis'in incelemediği başka kaynak eserlerin de değerlendirmeye dahil edilmesi ve gerileme düşüncesinin daha geniş bir tarihsel bağlamda analiz edilmesi olmuştur.

Bunlar arasında Majer, Şimşek, Fodor, Howard ve Schaendlinger gibi araştırmacılar Lewis'in başlattığı gerileme problemi ve Osmanlı entelektüellerinin toplumsal kritiği konusu üzerinde bilinen kaynakları birbirine yakın açılardan ele alan çalışmalar yapmışlardır. Majer siyaset eserlerinde ulemaya yöneltilen eleştirileri değerlendirmiştir.⁶⁴ Şimşek ise aynı eserlerdeki "bid'at" kavramı etrafında toplumsal değişim konusunda ortaya konan görüşleri incelemiştir.⁶⁵ Fodor, Lewis'in okuduğu eserlere başkalarını da ekleyerek yazdığı çalışmasında gerileme problemini oldukça geniş bir perspektiften ele almıştır. Ele aldığı siyaset eserlerini, Osmanlı öncesi siyasetnâmelerin devamı olarak gören Fodor, bu müelliflerin kriz karşısında yenilikçi bir yaklaşım ortaya koymadıklarını belirtmiştir.⁶⁶

64 Hans G. Majer, "Die Kritik aus den Ulema in den osmanischen politischen Traktaten des 16-18 Jahrhunderts", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, O. Okyar ve H. İncelik (ed.-haz.), Ankara, 1980, s. 147-155.

65 Mehmet Şimşek, "Influence de la Decadence de l'Empire Ottoman sur les Controverses Concernant les Innovations", *AÜ İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1983, sy. 26, s. 471-490.

66 Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform, in 15th -17th Century Ottoman Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1986, sy. 40, s. 217-40.

Howard ise historiyoğrafik bir yaklaşımla bilinen kaynakları ve bu kaynaklar üzerine yapılan çalışmaları birarada incelemiştir.⁶⁷ Konuyla ilgili çalışmaların kritik bir değerlendirmesini yapan Howard “gerileme risaleleri” olarak adlandırdığı kaynak eserleri incelerken Lewis ve Fodor’la temelde aynı yaklaşımı benimsemiştir. Howard’a göre, gerileme risaleleri toplumdaki değişimin siyaset düşüncesindeki yansımından ibarettir. Kökenleri Osmanlı öncesi siyaset literatürüne dayanan bu eserlerin ortaya koyduğu gerileme anlayışı daha sonra tarihçiliğe geçmiştir. Ona göre, Lütfi Paşayla başlayan gerileme düşüncesi Koçi Beyle beraber XVI. yüzyılın altın çağ olarak algılanmasına dönüşmüştür. Daha çok Batı dillerinde yazılan çalışmaları değerlendirmeye alan Howard konuyla ilgili daha önce yazılanlardan farklı olarak gerileme risalelerinin en önemli özelliklerinden birinin kanun-bilinci olduğunu vurgulamıştır.

Gerileme literatüründeki hakim Lewis’çi bakış açısını paylaşan Schaendlinger ise XVI. yüzyıl sonrasında gelişen reformist siyaset eserlerinde dile getirilen eleştirilerin zaman içinde değişip değişmediği problemini ele almıştır.⁶⁸ Yazar Koçi Beye ek olarak Osmanlı tarihçiliğinde çok az çalışılmış olan Canikli Ali Paşa risalesini ve 1718’de yazılan anonim bir ıslahat lâyihasını incelemiştir. Kritikçi yaklaşımın XVI. yüzyıl sonlarında başlayıp Atatürk’e kadar uzanan bir gelenek oluşturduğunu varsayan yazara göre II. Mahmut dönemine dek teklif edilen reformlar büyük oranda geleneksel paradigmanın içerisinde kalmıştır. Schaendlinger her üç ıslahat teklifinin de uzun süren yıpratıcı savaflardan sonra cephedeki başarısızlıkların nedenlerinin bulunması ve izale edilmesi amacıyla yazıldığı görüşündedir. Bunlardan Koçi Bey ve Canikli Ali Paşa çözüm olarak eski kurum ve geleneklerin tekrar ikame edilmesini savunurken, sadece anonim yazar yenilikçi bir yol takip etmiş ve Hıristiyanlardan oluşan profesyonel bir ordu kurulmasını teklif etmiştir.

Yeni nesil çalışmalar yoluyla Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğindeki merkezî konumunu sürdüren reformist siyaset eserleri Mehmet Öz’ün çalışmasıyla ilk kez monografik bir kitap halinde geniş bir perspektiften değerlendirilmiştir.⁶⁹ Öz, öncelikle 80’li yıllarda oluşmaya başlayan yeni bakış

67 Douglas A. Howard, “Ottoman Historiography and the Literature of Decline of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Journal of Asian History*, 1988, sy. 22, s. 52-77.

68 Anton C. Schaendlinger, “Reformtraktate und -vorschläge im Osmanischen Reich im 17. und 18. Jahrhundert”, *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, C. Fragner ve K. Schwarz (ed.), Berlin, 1992, s. 239-253.

69 Mehmet Öz, *Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997.

açısını benimseyerek XVI. yüzyıl sonrasındaki gelişmeleri gerilemeden ziyade değişim olarak görmüş ve bu eserleri Osmanlı Devleti'nin geçirdiği ekonomik, siyasi, askerî ve demografik değişimin ışığında değerlendirmiştir. Öz'ün çalışması o güne kadar reformist eserler zümresinden zikri geçen tüm risaleleri birarada ele almış ve geniş bir tarihsel perspektiften incelemiştir. Öz'ün cevabını aradığı temel soru ise reformist yazarların görüşlerinin kendi dönemsel şartları çerçevesinde ne anlama geldiğidir. Buna göre, reformist yazarların eserlerinde dönemin Osmanlı yönetici elitinin vuku bulan değişme karşısında ne düşündüklerini öğrenmek mümkündür. Bu eserlere temsili bir hüviyet atfeden Öz'e göre bu yazarların ileri sürdükleri görüşler dönemin resmî düşüncesini yansıtmaktadır. Bu resmî ideolojinin temel karakteristiği Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü inancına dayanıyor olması ve sivil toplum kurumlarının olmadığı bir siyasi yapıda merkezîyetçi bir tutumu benimsemiş olmasıdır. Bu müellifler, vakıya taraf olarak yaklaşımları, değişimi "bid'at" ve "fetret" gibi kavramlar çerçevesinde algılamaları, devrevî bir tarih görüşüne sahip olmaları ve siyasi meseleleri idarî meselelere dönüştürme eğiliminde olmalarından dolayı Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişimi bozulma şeklinde anlamışlardır. Sonuçta, Avrupa'daki gelişmeleri kendi toplumlarına yansıtamayan bu reformcular, çözüm olarak 'altın çağ' olarak algıladıkları dönemin kurum ve geleneklerinin ihya edilmesini teklif etmişlerdir.

Günümüz Osmanlı tarihçiliğinde belirleyici gücünü halen devam ettiren gerileme paradigması 80'lerin sonlarından itibaren çeşitli tarihçiler tarafından sorgulanmaya başlanmış ve alternatif yaklaşımlar teklif edilmiştir. XVI. yüzyıl sonrasında Osmanlı Devleti'nin gerilediği hükmüne kökten karşı çıkan Rhoads Murphey, Fleischer'in *Bureaucrat and Intellectual* kitabını kritik ettiği makalesinde yazarın eserini gerileme paradigması içinde yazdığını iddia etmiştir.⁷⁰ Temel problemin Fleischer'in anlatım üslubunda olduğunu belirten Murphy'ye göre eserde Âlî'nin görüşleri ile Fleischer'in değerlendirmeleri arasında ayırıcı bir çizgi yoktur ve yazarın Âlî ile hemfikir olup olmadığı belirli değildir. Ayrıca Âlî'nin dilinden ifade edilen gözlemlerin vakıya ne derece temsil ettiği açıklanmamıştır. Murphy'nin okumasına göre Fleischer'in çalışmasında çizilen Âlî profili Osmanlı Devleti'nde ahlâkî ve entelektüel bir çöküş ve kriz döneminde bu gerilemeye sebep olan etkenlere karşı muhalefeti temsil eden bir entelektüel olarak ortaya çıkmaktadır. Buna karşın Murphy, kendisinin klasik-dönem sonrası ola-

70 Rhoads Murphey, "Review Article: Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair", *International Journal of Middle East Studies*, 1989, sy. 21, s. 243-55.

rak nitelediği bu devrede Osmanlı kültür hayatında gerilemeden ziyade gelişmeden bahsedilebileceği düşüncesindedir.

Kafadar 90'lı yıllarda yayınladığı üç makalesinde gerileme paradigmasının geniş bir kritiğini yaparken XVI. yüzyıl ve sonrası Osmanlı tarihinin çok yönlü okunabilmesi için alternatif yaklaşımları tartışmıştır.⁷¹ Kültür tarihinin belli kalıplar ve keskin çizgili sınırlar içinde yazılamayacağını öngören Kafadar, ihtiyatlı ve esnek bir yaklaşımla, gerileme sorunsalının değişik boyutlarını ele almıştır. Kafadar'a göre Osmanlı tarihinde vuku bulduğu kabul edilen topyekün gerileme mutlak bir tarihî kesinlik değildir ve bu yargı Osmanlı tarihinin Avrupa merkezli okunmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre Mehmet Genç ve diğer pek çok iktisat tarihçisinin gösterdiği üzere Osmanlı ekonomisi kendi parametreleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde XVI. yüzyıl sonrasında gerileme dönemine girmemiştir. Kültürel ve entelektüel alanda ise Kafadar yerleşik yorumların aksine, gerilemeden ziyade bir canlanmadan sözedilebileceği kanısındadır.

Bu genel gözlemlerin penceresinden Osmanlı kültür dünyasındaki gerileme algılamasının anlamı ve bunun nedenlerini inceleyen Kafadar Osmanlı düşünce geleneğinin bu safhasında herkes tarafından paylaşılan tek bir gerileme düşüncesinden ziyade farklı eleştirel yaklaşımların ortaya çıktığı görüşündedir. Kafadar'a göre XVI. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti'ndeki bozulmadan bahseden entelektüel ve ulema homojen bir yapı arz etmemektedir. Bu eleştirel yaklaşımların kanun-merkezli ve şariat-merkezli olmak üzere iki ana kategoride incelenebileceğini belirttikten sonra Kafadar Koçi Bey gibi bürokrat entelektüelleri birinci, Kadızâde Mehmed gibi ulemadan olan reformcuları ikinci grupta ele almıştır. Gerileme ve bozulmadan bahsederek ıslahat tekliflerinde bulunan bu kritikçi ulema ve entelektüellerin ideal yapı konusunda ortak bir referansları yoktur. Kimi Kânunî zamanı kurum ve geleneklerini idealleştirirken, kimine göre Süleyman zamanı bozulmanın başladığı dönemdir ve ideal yapı Yavuz ya da daha da öncesinde Fatih dönemleridir. Sonuçta, Kafadar'a göre bu dönemde yazılan eserleri, dar bir perspektiften bakarak vuku bulup bulmadığı tartışma konusu olan gerilemenin tarihi şahitleri olarak değerlendirmekten ziyade XVI. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıkan çeşitli kritikçi yaklaşımlar çerçevesinde görmek gerekmektedir.

71 Kafadar, "Les troubles monétaires de la fin du xvie siècle et la prise de conscience ottomane du déclin", *Annales: Économies, Société, Civilizations*, 1991, c. 46, sy. 2, s. 381-400; "The Myth of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post Süleymanic Era", *Süleyman the Second and His Time*, s. 37-49; "The Question of Ottoman Decline", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 1997-98, c. 4, sy. 1-2, s. 30-75.

3. İbn Haldunizm

Gerileme problemi çerçevesinde XVII. yüzyıl eserleri üzerinde yoğunlaşan Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin bu konuyla bağlantılı olarak en gözde konularından birisi de bu dönemde Osmanlı entelektüellerinin tarih ve siyaset anlayışını etkilemiş görünen İbn Haldun olmuştur. XVII. Yüzyıl ve sonrasında siyasi ve toplumsal durumunu gözlemleyen bazı Osmanlı entelektüellerinin Osmanlı Devleti'nin yapısını ve tarihsel evrimini açıklarken İbn Haldun'un görüşlerinden faydalanmış olmaları, konu ile ilgili tarihçi ve sosyologları İbn Haldun ve onun Osmanlı'daki etkisini incelemeye yöneltmiştir. Tarihçiler bazı Osmanlı entelektüelleri arasında revaç bulan devrevî tarih anlayışı üzerinde yoğunlaşırken, sosyologlar ise daha çok toplum yapısına yönelik görüşleri incelemişlerdir. Ancak bu çalışmaların büyük çoğunluğu İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ile İbn Halduncu çizgide yazıldığı kabul edilen siyaset ve tarih eserlerinin metinsel karşılaştırılmasından ibarettir. Doğal olarak bu tür karşılaştırmaların hedefi farklılıklardan ziyade paralelliklerin ortaya çıkarılması olmuştur. İbn Haldun'un Osmanlı kültür çevrelerinde hangi tarihî gelişmeler sonucunda ne kadar yaygınlaştığı, hangi entelektüellerin İbn Haldun'dan haberdar oldukları ya da İbn Haldun'u ne kadar okudukları, kimlerin İbn Haldun'dan farklı düşündüğü gibi sorular metinsel karşılaştırmaların gölgesinde kalmıştır. Sonuçta son yarım yüzyılda oluşan literatürde ortaya çıkan hakim görüş kabaca XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı siyaset düşüncesini teshir ettiği kabul edilen gerileme algılamasının aynı zamanda İbn Halduncu olduğudur.⁷²

XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı düşünce tarihinin bir parçası haline gelen İbn Haldun üzerine modern dönemde yapılan çalışmalar arasında Z. Fahri Fındıkoğlu'nun konu üzerindeki çok sayıdaki araştırması Cumhuriyet Türkiye'sinde İbn Haldun çalışmalarının Osmanlı düşünce tarihinin gözde konularından biri haline gelmesini sağlamıştır. Fındıkoğlu ilkini 1924'te yayınladığı İbn Haldun yazıları arasında 1953'te yayınlanan "Türkiye'de İbn Haldunizm" makalesinde, Kâtip Çelebi'den Ahmet Cevdet Paşaya dek Osmanlı İbn Halduncularını incelemiştir.⁷³ Mehmet Tâhir'inkine benzer bir tepkiyle hareket eden Fındıkoğlu, bu makalesini Taha Hüseyin'in İbn Haldun'dan sonra İslâm kültürünün gelişmemesini Türk ırkının hakimiyeti sonucunda Arap ilminin ve edebiyatının çöküşüne bağlayan görüşünü çürüt-

72 Metinde zikredilenlere ek olarak İbn Haldunizmi gerileme düşüncesi bağlamında ele alan diğer çalışmalar için bkz. Zeki Arslantürk, *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, 1997; Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1999/1, c. 4, sy. 6, s. 183-209.

73 Z. Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1963, s. 153-163.

mek için kaleme almıştır. Çöküş düşüncesini kabul etmeyen Fındıkoğlu'na göre "XVI. asırla başlayan ve İslâm ilim ve tefekkürünün 'izmihlâl'ini değil, umumî şartların müsaadesi nisbetinde 'inkişaf'ını arzeden bir tablo içinde 'Türk İbn Haldun Mektebi'nin hususî bir mevkii vardır".⁷⁴

Fındıkoğlu öncelikle Osmanlı İbn Haldunizminin iki ayrı evrede incelenmesi gerektiğini belirtir: Birincisi aracısız olarak doğrudan İbn Haldun'un eserini okuyanlar, ikincisi ise Batı düşüncesi içinde anlaşıldığı şekliyle İbn Haldun'u sosyolojinin öncülerinden biri olarak tanıyanlardır. Bunlardan sadece birinci gruptakileri ele aldığı incelemesinde Fındıkoğlu *Mukaddime* ile Osmanlı siyaset ve tarih eserleri arasındaki basit paralelliklerin yanısıra, Osmanlı entelektüelleri ile İbn Haldun'un görüşleri arasındaki farklılıkları vurgulayarak, Osmanlıların İbn Haldun'u nasıl okuduklarını ve kendi kültür dünyalarına aktardıklarını göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında İbn Haldun'dan etkilenen tarih ve siyaset yazarlarının birer kör taklitçi oldukları değil, bilakis onun teorilerini seçici bir gözle okuyarak Osmanlı siyasî ve toplumsal gelişimini analiz eden kritikçi entelektüeller oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında Naîmâ ve Münecimbaşı (ö. 1702) gibi görüşleri İbn Haldun'la büyük oranda örtüşen tarihçiler olduğu gibi, Kâtip Çelebi ve Hayrullah (ö. 1866) gibi pek çok konuda İbn Haldun'un aksine görüşler beyan eden müellifler de vardır. Fındıkoğlu ayrıca, Pîrîzâde'nin *Mukaddime* tercümesinin Arapçadan Türkçeye basit bir linguistik aktarım olmadığını ve mütercimnin bu eseri yer yer şerh ve tefsir ederek genişletilmiş bir şekilde Osmanlı okuyucusuna takdim ettiğini belirtmiştir. Sonuç olarak Fındıkoğlu'na göre Osmanlı İbn Haldunizmi, düşünce tarihinde Osmanlı döneminin gerileme veya çöküşü değil, bilakis değişimi ve ilerlemeyi temsil ettiğini göstermektedir.

Fındıkoğlu'nun sosyolojik bakış açısına karşın İbn Haldun etkisini ilk kez siyaset düşüncesi bağlamında ayrıntılı olarak Nagel incelemiştir.⁷⁵ İbn Haldun'un Osmanlı siyaset düşüncesini en çok etkileyen Osmanlı harici müelliflerden biri olduğunu düşünen Nagel'a göre İbn Haldun'nun etkisiyle Osmanlı entelektüellerinin devlete bakışlarında ortaya çıkan köklü değişim Hasan Kâfi ve Naîmâ arasındaki görüş farklılıklarında belirginleşmiştir. Her iki müellif de Osmanlı Devleti'nin ana ilkelerinden birisinin toplumsal sınıflar arasındaki uyum ve denge olduğunu düşünmekle beraber Hasan Kâfi bu dengeyi tarihsel değişimleri hesaba katmaksızın evrensel bir sabit olarak düşünmüştür. Sonuçta devletlerin bekası için gerekli dört aslı unsuru olan ehl-i kılıç, ehl-i kalem, tüccar ve reâyâ sınıflarının tek tek önemle-

74 Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm".

75 Nagel, *Staat und Glaubensgemeinschaft im Islam*, s. 141-172.

rini ve aralarındaki uyum ve dengeyi ideal siyasî yapının temel şartı olarak göstermiştir. Naîmâ ise İbn Halduncu devrevî tarih görüşünden yola çıkarak, devletin gerileme dönemi olan dördüncü evresinde devleti oluşturan dört sınıftan kılıç ehlinin ve kalem ehlinin daha da önem kazandığını düşünerek tüccar ve çiftçi sınıflarıyla hemen hiç ilgilenmemiştir. Naîmâ'daki bu etkilenmeye rağmen, Nagel'a göre Naîmâ her konuda *Mukaddime*'ye tabi bir İbn Halduncu değildir. Naîmâ İbn Haldun'un genel tarih felsefesini kabul etmiş, ancak Osmanlı tarihini tamamen İbn Halduncu bir gözle okumamış ve tevarüs ettiği hakim Osmanlı tarihi yorumunu terketmemiştir. Osmanlı Devleti'nin doğuşunu, İbn Haldun'un devletlerin doğuşu teorisinden ziyade belli başlı Osmanlı tarihlerinin gözüyle yorumlayan Naîmâ'ya göre Osmanlı Devleti'nin doğuşu ve yükselişi ehl-i kılıcın ehl-i kalemle beraber hareket etmesinden kaynaklanmıştır. Bu görüş XV. yüzyıl tarihçisi Şükrullah'tan itibaren Osmanlı tarihçi ve entelektüellerinin ortak görüşüdür ve İbn Haldun'un devletlerin doğuşunu kabile asabiyeti ile açıklayan görüşüne aykırıdır.

İbn Haldunizmi sosyolojik bir çerçevede inceleyen Tadaşi Suzuki ise Kınalızâde'den Cevdet Paşaya dek belli başlı Osmanlı entelektüellerinin eserlerinde toplumu organik bir yapı olarak niteleyen görüşleri incelediği çalışmasında, metinsel karşılaştırmalar yoluyla İbn Haldun'a paralel ya da aykırı düşünceleri göstermiştir.⁷⁶ Metin karşılaştırmasıyla sınırlı kalsa da Suzuki'nin bu makalesi somut görüş ve kavramların tarihi konusunda çok az eser veren Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde kaynak eserlerde oldukça sık zikredilen motiflerden birinin tarihsel gelişimini ele alan ender çalışmalardan birisidir. Suzuki'ye göre toplumu dört ana unsurdan müteşekkil olarak algılayan Osmanlı entelektüelleri Kınalızâde'den itibaren toplumu aynı zamanda insan bedenine teşbih etmişler ve toplumsal devamlılığın prensiplerini tıbbî analogiler yoluyla anlatarak organizmayı oluşturan unsurlar arasındaki dengeyi vurgulamışlardır. Kâtip Çelebi'den itibaren gerileme algılamasının etkisiyle İbn Haldun'un tavrılar teorisini benimseyen bu entelektüellerin İbn Haldun'un toplum görüşünü tam olarak benimsemeleri ancak Cevdet Paşa ile mümkün olmuştur. Bu konuda Kâtip Çelebi ve İbn Haldun arasındaki temel algılama farkı, birinin biyolojik diğerinin sosyolojik bir bakış açısına sahip olmasıdır. Bu nedenle Kâtip Çelebi İbn Haldun'un devletlerin yaşamlarını beş evreden ibaret gören görüşünü bilmesine rağmen kendisi bunu insan hayatına kıyasla üç evreden oluştuğunu ifade etmiştir.

76 Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi: Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1987, c. 14, sy. 4, s. 373-396.

Tarihçilerden çok sosyologların eser verdiği Osmanlı İbn Haldunizmi konusunda bugüne dek yapılan en kapsamlı tarih çalışması Fleischer'in "İbn Haldunizm" makalesidir.⁷⁷ Bu makale, Osmanlı siyaset düşüncesinin kökenleri konusunda somut bağlantıları göstermeksizin Osmanlı öncesi eserlere işaret etmekle yetinen genel yaklaşımın aksine, İbn Haldunizm meselesinden hareketle Osmanlı harici bir siyaset eserinin Osmanlı kültür dünyasında nasıl kabul gördüğünü göstermesiyle siyaset düşüncesi tarihçiliğinin ufku genişleten bir çalışma olmuştur. Fleischer'in bulgularına göre Osmanlıların XV. yüzyıldan bu yana İbn Haldun'u bildiklerini varsayan genel kanıyı destekleyecek hiçbir bilinen kaynak yoktur ve eldeki veriler siyasî merkezdeki Osmanlıların İbn Haldun'u ilk kez Veysi'nin (ö. 1628) 1598'de Kahire'den bir *Mukaddime* nüshası getirmesiyle tanıdıklarını göstermektedir. Bu geç tanışıklığa karşın Osmanlı entelektüellerinin İbn Haldun'u benimsemeleri kolay olmuştur. Bu kolay kabulün nedeni, İbn Haldun ve Osmanlı entelektüellerinin ortak bir İslâm kültürünü tevarüs etmiş olmalarıdır. Osmanlılar İbn Haldun'u okumadan önce onun devrevî tarih görüşü ya da toplumsal organizasyon hakkındaki teorilerine benzer düşüncelere başka tarih ve siyaset eserleri yoluyla aşınaydılar. Bu nedenle İbn Haldunizm Osmanlı kültür hayatında etkin olmasına rağmen Osmanlı tarih yazıcılığında devrimsel bir dönüşüme yol açmamıştır. Fleischer bu konuda en bariz örneğin İbn Haldun'u okuduğuna dair hiçbir işaret bulunmayan Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ı olduğunu belirtmiştir. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindekine benzer bir tarihsel yaklaşıma sahip olduğu görülen Âlî'nin bu tarih eseri pek çok yönüyle İbn Haldun'un teorilerinin pratik tarih yazımına uygulanmış şekli gibi görünmektedir. Sonuçta İbn Haldun'un felsefî derinliğine sahip olmayan Âlî, sofistike bir tarih felsefesi ortaya koymamış olsa da onunla benzeri bir anlayışı sergilediği bir tarih eseri yazmıştır.

4. Mehdilik, Kutbiyet ve Kıyamet Beklentileri

Resmî ideoloji ve gerileme düşüncesini esas alan çalışmaların bariz egemenlik kurduğu Osmanlı siyaset düşüncesi literatüründe bu alanların dışında giderek ilgi gören ve son çeyrek yüzyılda bazı yenilikçi yaklaşımları Osmanlı tarihçiliğine kazandırmış olan bir konu mehdilik, kutbiyet ve kıyamet inancı etrafında şekillenen düşüncelerdir. 80'li yılların başlarında Ocak ve Flemming'in yazılarıyla başlayan sürece İnalçık ve Fleischer'in da katılımıyla XVI. yüzyıl üzerine yoğunlaşan önemli bir literatür ortaya çık-

⁷⁷ Bkz. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism".

mıştır. Bu çalışmalar sayesinde siyaset düşüncesinin kaynakları arasında rağbet görmemiş olan özellikle tasavvuf, astroloji ve ilm-i havâssa ait eserler bu alanın parçası haline gelmiştir. Bunlar arasında menâkıbnâme türü eserlerin bir bölümü özellikle Alman doğubilimcilerin geçen yüzyılın başlarından bu yana yapageldikleri çalışmalar sayesinde Osmanlı ve Selçuklu tarihçilerince yakından biliniyordu. Ancak bu çalışmaların çerçevesi tasavvuf tarihiyle sınırlı kalmış ve incelenen eserlerde sergilenen görüş ve inançlar siyaset düşüncesi açısından değerlendirilmemiştir.⁷⁸

Bu konuda en kapsamlı çalışmaları yapan tarihçi, XIII. yüzyıl Selçuklu tarihinden XVII. yüzyıl Osmanlı'sına dek uzanan dört yüzyıllık dönemdeki tasavvufî ve isyancı hareketlerin düşünsel arkaplanını inceleyen Ocak'tır.⁷⁹ Türk folklorü, heterodoks inançlar ve marjinal sufi grupların sosyal ve kültürel tarihleri üzerine yoğunlaşan Ocak'ın çalışmalarının Selçuklu-Osmanlı tarihçiliğinde yeni bir çalışma alanı açtığını söylemek mümkündür.⁸⁰ Köprülü ve Barkan'ın Selçuklu-Osmanlı tasavvufu, Akdağ'ın ise isyan hareketlerinin tarihiyle ilgili yazdıkları eserler Ocak'ın çalışmalarının teorik ve bilgisel zeminini oluşturmuştur. Ancak zamanın teamül ve imkânları çerçevesinde, Köprülü'nün çalışmaları büyük oranda yazma eserlerle, Akdağ'ın çalışmaları ise arşiv kaynakları ile sınırlı kalmıştır. Ocak ise ele aldığı olay, akım ve kişiler hakkında mevcut arşiv ve kütüphane kaynaklarını birarada inceleyerek tarihsel olguların daha bütüncül resimlerini çizebilmiştir.

Ocak'ın bu yöndeki çalışmalarının Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmaları açısından iki önemli metodolojik katkısı olmuştur. Birincisi, Osmanlı'daki marjinal sufi grupların, düşünce ve inanç dünyalarını incelerken, XIII.

78 Menakıbnâmelerin kültür tarihi açısından önemi için bkz. Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler: Bir Metodoloji Denemesi*, Ankara, 1992.

79 Ocak'ın bu konu üzerinde yayınladığı çok sayıda çalışması arasında Osmanlı düşünce tarihçiliğinde sıkça başvurulan bazı makale ve kitapları şunlardır: Ocak, "Quelques remarques sur le rôle des derviches kalenderis dans les mouvements populaires dans l'Empire Ottoman au XVe et XVIe siècles", *Osmanlı Araştırmaları*, 1982, sy. 3: *La Révolte de Baba Resul ou la Formation de l'Hétérodoxie Musulmane en Anatolie au XIIIe Siècle*, Ankara, 1989; "XVI. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Mesihyanik Hareketlerin Bir Tahlil Denemesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (Tebliğler)*, Ankara, 1990, s. 817-825; *Türkiye'de Tarihin Saptırılması Sürecinde Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul, 1996; *Babaîler İsyanı Yahut Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, İstanbul, 1996; "XIII-XVI. Yüzyıllar Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat: Selçuklular'dan Osmanlılar'a Genel Bir Bakış ve Problematik Bir Yaklaşım Denemesi", *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, Ferzan B. Yıldırım (ed.), İstanbul, 1996, s. 73-100; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul, 1998; 69-80; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, 1999.

80 Ocak'ın çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Bülent Arı ve Selim Aslantaş, "Dairenin Dışındakiler"i Araştıran Tarihçi: Ahmet Yaşar Ocak", *Doğu Batı*, 2001/3, sy. 16, s. 97-111.

yüzyıl Anadolu'sunun kültürel ve sosyal tarihinden başlayarak XVII. yüzyıl Osmanlı'sına dek süreklilik unsurlarını vurgulamıştır. Bu bakış açısını yazdığı popüler tarih yazılarında daha da geliştiren Ocak, modern Türkiye'deki ideolojik ve dinî akımların Osmanlı ya da Selçuklu dönemlerine uzanan bir tarihsel derinlik içinde kültürel kökenlerini ortaya çıkarmayı denemiştir. İkincisi, Ocak Osmanlı Devleti'ndeki muhalefet düşüncesinin kavramsal profilini çizmeyi hedeflemiştir. Osmanlı düşünce tarihinin bugüne dek büyük oranda yönetici sınıfın bakış açısı esas alınarak yazılageldiği göz önüne alındığında Ocak'ın çalışmaları bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuştur. Osmanlı düşüncesi üzerine yazan tarihçilerin ilgileri medrese, medreseye yakın tarikatlar ve yönetici tabakaya eklenmiş ehl-i kalem üzerine yoğunlaşırken, Ocak Osmanlı tarihi boyunca bu kurumlarla ve siyasî otoriteyle sorunlu bir ilişki içinde olagelmış grup ve kişilerin düşüncelerini çalışma konusu yapmıştır.

Ocak'ın muhalif düşünceyi oluşturan unsurları inceleyen yaklaşımına karşın, benzeri konularda yazan Fleischer'in çalışmaları XVI. yüzyıldaki mehdilik düşüncesi ve kıyamet inançları üzerine yoğunlaşmıştır.⁸¹ Fleischer, Mevlana İsa, Abdurrahman el-Bistâmî ve Haydar Remmal'in eserlerini merkez alan çalışmalarında Kânunî'nin saltanatı döneminde tedavülde olan kıyametle ilgili inançların dönemin yönetim anlayışı üzerindeki belirleyici rolünü incelemiştir. Bistâmî ve Haydar, ilk kez Fleischer'in bu çalışmaları sayesinde Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin çalışma alanı içine girmiştir. Ocak ve Flemming'in eserlerinin alt yapısını hazırladığı bu konuda, Fleischer'in Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğine yeni bir açılım kazandıran yaklaşımının hemen göze çarpan iki önemli özelliği vardır:

Birincisi, Ocak'ın karşıt düşünce bağlamında ele aldığı mesiyani düşünceyi Fleischer Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisi boyutuyla ele almıştır. Fleischer, Yavuz Selim ve Kânunî gibi sultanların saltanatları döneminde hicrî bininci yılın yaklaşmasından dolayı mehdilik düşüncesinin ve kıyametin yakınlığı inancının yönetici elit arasında rağbet bulduğunu göstermiştir. Osmanlı resmî düşüncesi üzerine yazan tarihçilerin hemen hiç değinmedikleri bu olgu Osmanlı yönetiminde hakim olan siyaset düşüncesi üzerine bilinenlerin ötesinde yeni bir sayfa açmıştır. Sonuç olarak,

81 Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Suleyman", *Soliman le Magnifique et Son Temps*, s. 159-179; Fleischer, "Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman", *Kültür Ufukları: Talat S. Halman Armağan Kitabı*, J.L. Warner (ed.), Syracuse ve İstanbul, 2001, s. 290-299; Fleischer, "Mahdi and Millenium: Messianic Dimensions in the Development of Ottoman Imperial Ideology", *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, Kemal Çiçek (ed.), Ankara, 2000, c. 3, s. 42-54.

Ocak'ın Osmanlı'daki isyancı tasavvufî gruplar arasında yaygınlığını gösterdiği düşüncelerin benzerlerinin Osmanlı yönetici eliti arasında da mevcut olduğunu, hatta bizzat sultanların kendilerini beklenen mehdî olarak görmüş olabileceklerini göstermiştir.

İkincisi, Fleischer Osmanlı'daki mesiyani düşünceyi XV ve XVI. yüzyıllarda ağırlıklı olarak Akdeniz havzası olmak üzere İslâm dünyasında ve Avrupa'da ortaya çıkan diğer benzeri hareketler bağlamında incelemiştir. Osmanlı'daki mehdilik düşüncesini anlamlandırırken Osmanlı kültür dünyasının kendi dinamiklerine ek olarak Safevî mesiyанизmini, Suyûtî gibi Memluk ulemasının konuyla ilişkin görüşlerini ve Savoranola gibi İtalyan Rönesans'ında ortaya çıkan Mesih'leri birarada değerlendirmiştir. Sonuç olarak Fleischer'in yazılarında mehdilik ve kıyametin yaklaştığı inancıyla ilgili düşüncelerin ve toplumsal hareketlerin değişik düzlemlerde İtalya'dan Semerkand'a kadar geniş bir coğrafyada aynı dönemde tedavülde olduğu ortaya çıkmıştır ve bu bulgu Osmanlı siyaset düşüncesinin civardaki kültürel gelişmelerden bağımsız ele alınamıyacağını göstermiştir.

Aynı konuyla ilgilenen tarihçiler arasında Flemming ve İnalçık yazdıkları çeşitli makalelerle bugün alanın en önemli kaynakları arasında addedilen eserleri Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğine kazandırmışlardır. Flemming, daha sonra Fleischer'in da ana kaynaklarından birini teşkil edecek olan, Mevlana İsa'nın *Câmi'u'l-Meknûnât* adlı eseri üzerine yazdığı muhtelif makalelerinde, mesiyанизmin Osmanlı yöneticilerinin düşünsel dünyasındaki yerine ilk kez dikkat çeken tarihçi olmuştur.⁸² İnalçık ise 1483'te yazılan *Vilâyetnâme-i Sultan Otman* adlı eseri ele aldığı makalesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimi ile sorunları olan bir tasavvufî hareketin mensuplarının kutbiyet, hilafet ve Osmanlı saltanatına dair düşüncelerini incelemiştir.⁸³

5. Muhtelif Konular ve Yeni Açılımlar

Yakın zamanlara kadar büyük oranda yukarıdaki dört temel konu etrafında icra edilen Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliği 80'lerle birlikte hız-

82 Flemming, "Der Ğâmi' ül-Meknûnât: Eine Quelle 'Âli's aus Zeit Sultan Süleymâns", *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients: Festschrift für Bertold Spuler zum Siebzigsten Geburtstag*, H.R. Roemer ve A. Noth (ed.), Leiden, 1981, s. 79-92; "Ñâl ib-çırân und Mahdî: Türkische Endzeiterwartungen im Ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymâns", *Between the Danube and the Caucasus*, Györgi Kara (ed.), Budapest, 1987, s. 43-62; "Public Opinion Under Sultan Suleyman", *Süleymân the Second and His Time*, s. 49-59.

83 İnalçık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi." *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 19-37.

lanan bir süreçte değişik yaklaşımlar ve sorular ışığında işlenmemiş kaynaklara yönelmek suretiyle yeni açılımlar kazanmaktadır. Siyaset eserlerinin dönemselsel ve metinsel analizlerinin ötesine pek az yelken açan Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmaları teorik olarak tarihçiliğin uzanabildiği tüm kaynak ve konuları çalışma alanına dahil edebilir. Böylece sınırsız bir genişleme ve gelişme potansiyeli arzeden siyaset düşüncesi tarihçiliği anayasal düşünce, sanattaki siyasî sembolizm, edebiyat ve siyasî tasavvurlar, iktisat düşüncesi gibi konularda yapılan çalışmalarla giderek zenginleşmektedir.

Anayasal düşünceyi inceleyen çalışmalar, kanun ve Osmanlı hukuku üzerine yazılanlar hariç tutulduğunda, anayasal öneme sahip iki belgenin yorumu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁸⁴ Bunlar 1807'de III. Selim'in hal edilmesiyle sonuçlanan Kabakçı İsyanının ardından IV. Mustafa'nın cülûsundan sonra ricâl-i devlet, ulema ve yeniçeriler arasında akd edilen *Hüccet-i Şer'iyye*, ve 1808'de II. Mahmut'la ayanlar arasında, Alemdar Mustafa Paşanın girişimiyle ayanlarla devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemek üzere tanzim edilen *Sened-i İttifak*'tır. Yakın zamanlara kadar daha çok sosyolog ve siyaset bilimcilerin ilgi gösterdiği bu sözleşmeler, tarihçilerin ilgisini yeni yeni çekmeye başlamıştır. Her iki belgeyi de ilk kez sistematik olarak analiz edenlerden biri olan Berkes, bu sözleşmeleri Osmanlı anayasal düzenlemelerinin ilk örnekleri şeklinde görmüştür.⁸⁵ Yaygın kullanımda Osmanlı'nın bir nevi *Magna Carta*'sı olarak nitelenen *Sened-i İttifak*'ı *Magna Carta* ile karşılaştıran Sina Akşin, genel kanının aksine farklılıkların benzeşme noktalarından daha fazla olduğu görüşüne varmıştır.⁸⁶ İnalçık ise daha çok Osmanlı diplomatikası açısından *Sened-i İttifak* ile *Gülhâne Hatt-ı Hümayun*'unu karşılaştırdığı makalesinde, öncekinin geleneksel sonrakininse modern bir belge olduğu sonucuna varmıştır.⁸⁷ *Hüccet-i Şer'iyye* metnini ilk kez yayınlayan Beydilli ise Berkes'in aksine bu belgenin anayasal özellikleri olmadığını ileri sürmüştür.⁸⁸ *Sened-i İttifak*'ın ilk kez eksiksiz ve ten-

84 Osmanlı tarihçiliğinde kökleri oldukça eskiye giden bir görüş sultanın otoritesinin şeriat ve kanun yoluyla sınırlanmış olmasıdır. Modern tarihçilikte İnalçık ve Imber gibi Osmanlı hukuku üzerine yazan tarihçiler de bu görüştedirler.

85 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, s. 118-119.

86 Sina Akşin, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *AÜDTCTB Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1994, c. 16, sy. 27, s. 115-123.

87 İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Humâyûnu", *TTK Belleten*, 1964, c. 28, sy. 109-112, s. 603-622.

88 Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2001, sy. 4, s. 33-48.

kitli metnini yayınlayan Akyıldız, daha önceki araştırmacıların mahrum olduğu bir bilgiyi açığa çıkarmış ve bu sözleşmeyi sultanın da imzalamış olduğunu göstermiştir.⁸⁹ *Sened-i İttifak*'ın anayasal değeri konusunda yapılan tartışmaların belgenin eksik yapılan yayınlarına binaen sultanın bu metni imzalayıp imzalamadığı yönündeki spekülasyonlar üzerinde odaklanmış olması, tenkitli metin neşrinin düşünce tarihindeki hayatî önemini göstermektedir.

Yakın zamanlara dek Osmanlı tarihinin diğer sektörlerinden görece bağımsız çalışılan sanat tarihi Gülru Necipoğlu gibi tarihçilerin yenilikçi yaklaşımlarıyla daha geniş perspektifli bir Osmanlı kültür tarihinin parçası haline gelmiştir. Osmanlı sanatını tamamen estetik, mühendislik ve bir nebze de içerdiği patronaj ilişkileri yönüyle ele alan yaygın yaklaşımın aksine Necipoğlu, sanat ürünlerinin siyaset kültürü içindeki işlevsel ve sembolik yönlerini vurgulayan çalışmalar yapmıştır. Necipoğlu siyaset kültürü ve sanat eserleri arasında, birini diğerine nispetle yorumlamak suretiyle, ikili bir etkileşimi vurgulamıştır. Bu bağlamda Topkapı Sarayı'nı inceleyen yapıtında, bir yandan Topkapı Sarayı'nın estetik ve işlevsel özelliklerinden yola çıkarak Osmanlı siyaset kültürünün yazıya geçirilmemiş kodlarını ortaya çıkarırken diğer yandan bilindiği kadarıyla bu kültürün zaviyesinden Topkapı'yı yorumlayarak onun Osmanlı siyaset kültürünün bir yansıması olduğunu göstermiştir.⁹⁰ Necipoğlu böylece estetik özellikleri ve siyasî fonksiyonları birbirinden kopuk çalışmalar halinde incelenmiş olan Topkapı Sarayı'nın sanatsal ve mekânsal özelliklerinin yanısıra, tarihsel gelişiminin ifade ettiği siyasî anlam dünyasını resmedebilmiştir. Benzeri yaklaşım ve inceleme tekniklerini daha sonra yazdığı iki makalede de devam ettiren Necipoğlu siyasî güç ile sanat arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Birinci makalesinde Osmanlı Devleti'nde İnalcık'ın bulgularıyla yerleşik bir paradigma dönüşmüş olan XVI. yüzyılda Osmanlı kurumlarının klasik şekillerini aldığı görüşüne paralel olarak aynı dönüşümün sanatta ve mimarîde de ortaya çıktığını göstermiştir.⁹¹ İkinci çalışmasında ise Kânunî için imal edilen bir miğferin yapılış sürecini, ifade ettiği estetik özelliklerini ve sembolik mesajlarını ele alarak Osmanlı sultanının Habsburglulara kıyasla kendi ko-

89 Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 2, s. 209-222.

90 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge MA, 1991.

91 Necipoğlu, "A Kanun for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Cassical Synthesis of Ottoman Arts and Architecture", *Soliman le Magnifique et Son Temps*, s. 195-217.

numunu nasıl algıladığını, siyasî güç rekabetinin ve meşruiyet anlayışının sanatsal ifadesini ortaya koymuştur.⁹²

Edebiyat kritiği, filolojik analiz ya da edebî metinlerin doğrudan belge gibi kullanılması yoluyla siyaset kültürü ya da düşüncesi üzerine değerlendirmelerde bulunan çalışmaların sayısı çok olmakla beraber bir edebî eserin bu açıdan detaylı bir değerlendirilmeye tabi tutulduğu ya da herhangi bir siyasî görüş veya kavramın edebî eserlere nispetle etraflıca incelendiği çalışmaların sayısı çok azdır. Siyaset düşüncesi ile edebiyat ilişkisinin çok daha belirgin olarak kurulabildiği mersiye, hicviye ve protesto türü şiirlerle ilgili çalışmalar arasında Atilla Şentürk'ün *Şehzade Mustafa Mersiyesi* kitabı edebî ifade tarzının siyaset düşüncesinin ve kritiğinin en önemli kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir.⁹³ Edebiyat tarihi çalışmalarının, çoğu metin analizine dayanan örneklerinin büyük kısmında siyaset kültürüne dair motiflere değinen bölümler vardır. Ancak bu çalışmalardaki genel eğilim şiir ve diğer edebî türlerde siyasî çağrışımları olan mazmunların ansiklopedik açıklamalarının verilmesi yönündedir. Bu geniş edebiyat literatürü içinde kritikçi bir bakış açısıyla ve edebî eserlerin vücut bulduğu tarihsel şartları göz önüne alan bir yaklaşımı benimseyen çalışmalar arasında Walter Andrews'ın *Poetry's Voice* başlıklı kitabı ve Orhan Ş. Gökyay'ın "Ideology and Literature" başlıklı makalesi siyaset düşüncesi ile edebiyat arasındaki ilişkiyi inceleyen ufuk açıcı bir yaklaşımı sergilemiştir. Andrews, tamamen metin analizine dayanarak Osmanlı şiirindeki daha çok saltanat rejimi etrafında oluşmuş siyasî kültüre ait motifleri incelemiştir.⁹⁴ Gökyay kısa olmasına rağmen kuruluşundan XVII. yüzyıla kadar Osmanlı edebiyatını ele alan makalesinde, edebiyat-siyaset ilişkisini inceleyerek, Osmanlı siyasî ideolojisinin oluşumunda edebî eserlerin etkisi ve bu ideolojinin edebiyattaki yansımaları üzerine değerlendirmeler yapmıştır.⁹⁵

Osmanlı tarihçiliğinde kuşkusuz en gelişmiş alt disiplin olan iktisat tarihi alanında yayınlanan sayısız çalışma arasında azımsanmayacak bir bölümü beklenebileceği gibi iktisadî işleyiş ile bağlantılı olarak Osmanlı devlet yapısı ve siyaset düşüncesiyle ilgilidir. Buna ek olarak önemli sayıda ik-

92 Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *Süleymân the Second and His Time*, s. 163-195.

93 A. Atilla Şentürk, *Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi Yahut Kanunî Hicviyesi*, İstanbul, 1998.

94 Walter G. Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle ve London, 1985.

95 Orhan Ş. Gökyay, "Ideology and Literature during the Expansion of the Ottoman Empire", *Süleymân the Second and His Time*, s. 381-384.

tisat tarihçisi Osmanlı iktisat düşüncesinin yapısı üzerine teorik çalışmalar yapmışlardır. Bunlar arasında Sabri Ülgener ve Ahmet G. Sayar gibi yazarlar iktisat tarihinin kantitatif verilerini yorumlamaktan ziyade doğrudan Osmanlı Devleti'ndeki iktisadî düşüncenin teorik çerçevesini çizmeye yönelik çalışmalar yapmışlar ve Osmanlı siyaset düşüncesine paralel bir iktisat düşüncesi geleneğinin profilini çizmişlerdir.⁹⁶ Mehmet Genç ise iktisat tarihçiliğinin tüm imkânlarını kullanarak yaptığı yenilikçi çalışmalarında, tamamen iktisadî verilerden ve büyük oranda arşiv belgelerinden yola çıkarak Osmanlı devlet geleneğinde hakim olan iktisadî anlayışın temel ilkelerini ortaya koymuştur. Genç 80'lerden bu yana yayınladığı çok sayıda çalışmasında, iktisat ve siyasetin henüz ayrılmadığı XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı Devleti'nde siyaset düşüncesinin iktisadî boyutunu ortaya koymakla Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğine yepyeni bir alan açmıştır.⁹⁷

Genç'e göre XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin iktisadî anlayışını teşkil eden üç temel ilke provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonelizmdir. Provizyonizm öncelikle kaza merkezli yerel ekonomilerde olmak üzere imparatorluk sathındaki mal ve hizmetlerin bol, ucuz ve erişilebilir tutulmasıdır. Bu sebeple tebaanın ve yöneticilerin ihtiyaç duyduğu hizmet ve malların en uygun şartlarda sürekli hazır bulunmasını esas alan iktisat politikaları ithalatı kolaylaştırıcı ihracatı zorlaştırıcı bir mahiyet arzemiştir. Genç ikinci ilke fiskalizmi hazine gelirlerinin mümkün mertebe artırılması ve önceki miktarların altına düşülmemesi olarak tanımlamaktadır. Buna göre Osmanlı yönetiminde ekonominin genel durumundan ziyade devletin iktisadî gücünü artırmayı hedefleyen bir anlayış hakim olmuştur. Genç üçüncü ilke tradisyonelizmi Osmanlı Devleti'nin iktisadî yapısında zaman içinde oluşan ideal dengeleri muhafaza etmek şeklinde açıklamaktadır. Bu yerleşik anlayış sonucunda Osmanlı yönetimi yeni durum ve değişimler karşısında devletin kendi tecrübesi sonucu oluşan

96 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, gözden geçirilmiş 2. baskı, İstanbul, 1951; Ahmet G. Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması: Klasik Dönemden II. Abdulhamid'e*, İstanbul, 1986.

97 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, 1988-1989, c. 3, sy. 1, s. 175-185; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, 1990, s. 13-25; "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik Prensipleri ve Temel Değerleri", *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, Zafer Toprak (ed.), İstanbul, 1995, s. 106-145; "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik Prensiplerindeki Değişme", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, 1999/1, c. 4, sy. 6, s. 1-8. Bu makaleler Genç'in çok sayıda diğer çalışmasıyla birlikte topluca yayınlanmıştır: Bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000; Genç'in Osmanlı iktisat tarihine katkılarının geniş bir değerlendirmesi için bkz. Özvar, "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre", *Doğu Batı*, 2000/3, sy. 12, s. 143-157.

kadim prensipleri, kurumları ve işleyişleri referans almış, kendi kontrolü haricinde ortaya çıkan yeni gelişmelerin geleneksel yapıyı bozmamasına çalışmıştır.

Osmanlı çalışmalarının en kalıcı paradigmatik açıklamalardan birini ortaya koyan bu tez Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğindeki en önemli açılımlardan birini gerçekleştirmiş olmasına rağmen, Genç'in iktisadî politikalar ve kantitatif verilere dayanarak formüle ettiği bu ilkelerin Osmanlı düşüncesindeki yeri henüz hiçbir tarihçi tarafından tartışılmamıştır. Siyaset ve ahlâk eserlerini merkez alarak iktisadî düşünceyi işleyen çalışmaların hiçbirinde Genç'in teorisi etraflıca analiz edilmemiştir. Bu ilkelerin Osmanlı yönetim tecrübesi, kültür dünyası ve iktisadî faktörlerin birarada ele alındığı geniş bir perspektiften değerlendirilerek düşünsel arkaplanının belirginleştirilmesi iktisat tarihi ile siyaset düşüncesi tarihi arasındaki ilişkiyi daha görünür bir zemine oturtacaktır.

Genç'in yaklaşımından farklı olarak siyaset eserleriyle iktisat tarihi verilerini birarada inceleyen İnalçık, "Ottoman Economic Mind" başlıklı makalesinde, Osmanlı Devleti'ndeki iktisadî anlayışın siyaset düşüncesi ve geleceğindeki yansımaları ve alt yapısını incelemiştir.⁹⁸ İnalçık Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan iktisadî kurum ve politikaları Osmanlı'da hakim olan siyaset kültürüyle ve bu kültürün ifade edildiği siyaset eserleriyle açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik yapı ve işleyiş Osmanlıların tevarüs ettiği geleneksel Ortadoğu siyaset geleneğinin ilka ettiği değerlerin etkisi altında şekillenmiştir.

Benzeri bir yaklaşımı benimseyen Kafadar *Annales*'te yayınlanan makalesinde, Osmanlı entelektüellerinin XVII. yüzyıl ekonomik çalkantıları karşısındaki tepkilerini Avrupa merkezli merkantilist düşünce, klasik İslâm geleneğindeki siyasî ve ekonomik prensipler ve Osmanlı ekonomisinin o dönemde geçirdiği yapısal dönüşümü göz önüne alarak incelemiştir.⁹⁹ Kafadar'ın çalışması Osmanlı iktisat düşüncesinin en önemli kaynaklarından birini, Kemaleddin Mehmed Efendinin genişleterek Türkçeye çevirdiği Makrizî'nin *Şuzûru'l-'Ukûd* adlı eserini ilk kez siyaset düşüncesi açısından etraflıca incelemiştir. Kemaleddin Efendinin ortaya koyduğu iktisadî görüş ve gözlemleri değerlendiren Kafadar, daha çok siyasî reform teklifleri yönüyle ele alınan reformist yazarların görüşlerini farklı bir perspektiften an-

98 İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, M.A. Cook (ed.), London, 1970, s. 207-218.

99 Kafadar, "Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin".

lamlandırmıştır. Para, piyasa ve fiyat gibi iktisadî konular çerçevesinde dönemin entelektüellerinin görüşlerini inceleyen Kafadar'ın vardığı sonuca göre bu dönemde iç ve dış faktörlerin etkisiyle Osmanlı ekonomisi geleneksel seyrinden ayrılarak siyasî yapının kontrolü dışına çıkma eğilimine girmiştir. Reformist yazarlar bu duruma karşı tepki göstermişler ve iktisadî işleyişin tekrar siyasî kontrolün altına alınması yolunda reform teklifleri sunmuşlardır.

Son olarak Osmanlı tarihinde sosyal ve siyasî yapılanmayı yakından ilgilendiren ve hararetli tartışma ve çatışmalara yolaçan iki ihtilaf konusu siyaset düşüncesi tarihçiliğinin sınırlarını genişleten çalışmalarda ele alınmıştır. İlk olarak Jon Mandaville Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin odaklandığı gerileme ve reform meselesinin ortaya çıkışından yaklaşık yarım yüzyıl öncesinde siyasî, iktisadî ve hukukî boyutları olan bir tartışmayı incelemiştir.¹⁰⁰ Tarihçinin "Usurious Piety" başlıklı makalesinde ele aldığı nakit para vakfının meşruluğu meselesi Osmanlı entelektüel tarihinin kısa süren, ama çok boyutlu ve en şiddetli tartışmalarından birisi olmuştur. Devlet adamları, meşâyih ve ulema bu tartışmanın içinde yer almış, tartışma şeriat, kanun, maslahat, sultanın yetkisi, para ve örf gibi siyasî boyutları olan meseleler etrafında cereyan etmiştir. Ateşli, ama oldukça demokratik bir tarzda cereyan eden bu tartışma sonucunda, Mandaville'in gösterdiği üzere, siyasî otoritenin tercihi Ebussuud ve Şeyh Bâli'nin maslahat ilkesine dayanarak savunduğu para vakıflarının caiz olduğu görüşü olmuştur.

İkinci olarak, Ocak ve Zilfi XVII. yüzyılda uzun süre ulema ve mutasavvıfları karşı karşıya getiren ve nihayet Köprülü Mehmed Paşanın sert tedbirleriyle bastırılabilen Kadızâdeli hareketini ele almışlardır. Ocak'a göre Kadızâdeliler vakası bir çeşit dinde tasfiye hareketidir.¹⁰¹ Fikir babalığını İbn Teymiyye ve onun öğrencisi İbn Cevzî'nin yaptığı püritanizm, Osmanlı'da Birgivi ile başlamış, Kadızâde Mehmed ve müntesipleri ile devam etmiştir. Sonraları aynı yaklaşımı benimseyen Abdülvehhâb ile Vehhâbilik hareketi ortaya çıkmış, modern dönemde ise benzeri anlayış Afganî ve Abduduh ile devam etmiştir. Ocak'a göre Osmanlı Devleti'nin kriz döneminde ortaya çıkan Kadızâdeliler bunun nedenini Kur'ân ve Sünnet'ten sapmak olarak teşhis etmişler ve çözüm olarak bid'at şeklinde gördükleri uygulamalara karşı savaş açmışlardır. Ocak'ın teolojik perspektifine karşın Zilfi

100 Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 1979, sy. 10, s. 289-308.

101 Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1979-1983, sy. 17-21, s. 208-225.

meseleyi daha çok sosyolojik boyutuyla ele alarak hareketin tarihsel gelişimini ayrıntıları ile resmetmiştir.¹⁰² Zilfi'ye göre Sufiyye ve İlmiyye arasında eskiden beri var olan bid'at tartışmasının alevlenmesi ve sonuçta Kadızâdelilerin belli bir dönem sarayı da etkileri altına alarak tasavvuf karşıtı popüler bir sindirme hareketine dönüşmeleri, halkla ulema arasındaki temel aracı konumunda olan vaizlik kurumunu etkin bir şekilde kullanmaları sayesinde mümkün olmuştur.

V. Felsefî Perspektifler ve Metodolojik Yaklaşımlar

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde metodolojik ve felsefî öngörülerini itibariyle 'ekol' teşkil edecek kadar birbirinden farklılaşmış yaklaşımlar yoktur. Ancak modern çağın ideolojik akımları ya da sosyal bilimlerdeki hakim paradigmlar doğal olarak Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğine de yansımıştır. Aynı metodolojik ve felsefî yaklaşımların değişik türevlerini birbirinden tamamen farklı sonuçlara ulaşan tarih çalışmalarında görmek mümkündür. Örneğin, M. Mehmet'in çalışmalarında marksist, ulus-devletçi ve aydınlanmacı bakış açıları birarada görülebilir. Balkan ülkelerinde yazan diğer Osmanlı tarihçileri gibi daha çok Balkan kökenli Osmanlılara ilgi gösteren Romanyalı araştırmacı Mehmet 'Bosna'lı bir Osmanlı kadısı olan Hasan Kâfi'ni siyaset düşüncesi üzerine yazmıştır. Hasan Kâfi'yi Osmanlı'daki ilk 'hümanist'lerden birisi olarak gören yazar müellifin görüşlerini 'Osmanlı feodal düzeni'nin içine düştüğü kriz bağlamında değerlendirmiştir. Sonuç olarak Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde birbirinden farklılaşmış ekollerden bahsedilemese de bu alanda yapılmış çalışmalarını değişik doz ve tonlarda etkilemiş olan çeşitli felsefî bakış açılarından ve metodolojik teamüllerden bahsetmek mümkündür.

1. Metodolojik Yaklaşımlar

(i) Siyaset Düşüncesinin İşlevi

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde 90'lı yıllara kadar hakim olan ve halen de etkisini sürdüren bir eğilim 'düşünce'nin anlamının ortaya konmasından ziyade onun Osmanlı tarihinin diğer meselelerinin açıklanması için bir veri olarak kullanılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında çalışılan siyaset eserlerinin belgesel nitelikleri öne çıkarılarak belli tarihsel olayları açıklayıcı işlevleri vurgulanırken, bu eserlerde ortaya konan düşünce, bakış

102 Madeline C. Zilfi, "The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 1986, c. 45, sy. 4, s. 251-269.

açısı ve kavramların özgün anlam ve değerleri ancak yüzeysel olarak incelenmiştir. Bu yaklaşım siyaset düşüncesi kapsamında ele alınabilecek birçok temel sorunun bu alandaki çalışmaların ilgi alanına girememesine yol açmıştır.

En bariz etkisi gerileme problemini ele alan çalışmalarda görülen bu yaklaşım sonucu, tarihçilerin müştereken sordukları temel sorulardan birisi reformcu yazarların vuku bulduğu kabul edilen gerilemenin hangi yönlerini gördükleri ve buna karşın ne tür çözüm önerileri getirdikleridir. Böylece Osmanlı reformcularının söz birliğiyle kanun-i kadîm'in ihyasını teklif ettikleri ileri sürülürken, bu reformcuların kanun-i kadîm'den ne anladıkları sorusu henüz kapsamlı bir çalışmanın konusu yapılmamıştır. Sonuçta bu yaklaşımın benimsendiği Osmanlı siyaset düşüncesi tarihi çalışmalarının büyük bir kısmının analizleri yüzeysel, açıklamaları tasvirden ibaret kalmıştır. Lewis'ten bu yana gerileme meselesi etrafında oluşan literatür topluca gözönüne alındığında, Lütfi Paşadan Defterdar Sarı Mehmed'e dek reformcu gelenek içinde yazan belli başlı yirmi kadar müellifin görüşlerinin yaklaşık tam bir envanterini ve bu görüşlerin dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik şartları bağlamındaki yorumlarını bulmak mümkündür. Ancak bu eserlerde bolca kullanılan kanun, nizam, örf, ihtilal, fitne, devlet ve fazilet gibi siyaset düşüncesinin en temel yapı taşları olan kavramlar üzerine yapılmış ayrıntılı tarih çalışmaları yoktur. Bu durum Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin paradoksal bir şekilde en az analiz edilen unsurunun 'düşüncenin kendisi' olmasına yol açmıştır.

Benzeri bir yaklaşımla isyancı tasavvufi grupların kültürel tarihini ele alan çalışmalar, bu grup ve kişilerin sahip oldukları siyasî inanç ve düşünceleri pozitif verilere dayanarak resmetmektedirler. Dolayısıyla kimlerin kendilerini mehdî veya kutub olarak gördükleri, belli bir olayın kahramanlarının hangi düşünce ve tasavvuf geleneğinden geldikleri gibi konular rahat görünür bir şekilde ortaya konmuştur. Ancak bizatihi mehdîlik ve kutub gibi siyasî boyutları olan kavramlar üzerine Osmanlı kültür dünyasında ne gibi farklı anlayış ve tezler olduğu konusunda çok az sayıda derinlikli tarih çalışması vardır.¹⁰³

Yine Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin en popüler konularından biri olan hilafet meselesi üzerine yapılan çalışmalar temel problematik olarak hangi Osmanlı sultanlarının kendilerini halife olarak gördükleri, ya da

103 Bu konudaki araştırmalar için başlangıç işlevi görebilecek önemli bir çalışma Ocak'a aittir. Bkz. Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i Bid'at Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981-1982, sy. 12, s. 507-520.

hangi eserlerin Osmanlı sultanının halife olduğunu iddia ettikleri sorusunu ele alırlar. Ancak aynı derecede önemli bir başka soru olan belli bir dönemde, çevrede, eserde ya da kişinin görüşünde hilafetin ne anlama geldiği meselesi konuyla ilgili çalışmaların temel soruları arasında değildir. Bu durum düşünce tarihçiliğinin en temel hedeflerinden birisinin, Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde tam olarak yerleşmediğinin göstergesidir. O da kavramlar, semboller ve metaforlar gibi belli bir düşünce geleneğinin ana unsurlarının temel kimlik bilgilerinin tesbit edilmesinden sonra dönemsel faktörlerle beraber bunların içinde doğduğu kültürel gelenek içinde ne anlama geldiğinin açıklanmasıdır.

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin, bu kavramsal ve teorik alanı nispeten boş bırakmasının görünürde iki önemli sebebi vardır: Birincisi, yukarıda kısmen anlatıldığı şekliyle Osmanlı düşünce birikiminin özgün bir değeri olmadığının zımnen kabulüdür. İkincisi, Osmanlı entelektüellerinin Osmanlı öncesi veya haricindeki bilimsel ve kültürel gelenekteki kavramsal çatıyı büyük oranda tevarüs etmiş olmalarıdır. Bu durum Osmanlıların belli alanlarda tevarüs ettikleri terminolojiyi bugün bildiğimiz ansiklopedik anlamlarıyla ya da bu terimlere klasik anlamlarını kazandırmış olan Osmanlı öncesi geleneğe ait eserlerdeki kavranışlarıyla aynı şekilde anladıkları izlenimini vermektedir. Diğer yandan Osmanlıların kendilerinden önceki gelenekteki benzerleri gibi günümüzde klasik olarak algılanan eserler vermemiş olmaları, onların eski kavramları pasif bir şekilde kabul ettikleri ve onlara yeni anlamlar yüklemedikleri öngörüsünü güçlendirmiştir. Bu şekilde oluşan hakim eğilimin etkisiyle, Osmanlı kültür dünyasının temsilcilerinin kendilerinden önceki kültürel birikimi bihakın devşirmiş ve bunu pratiğe dökmüş çalışkan öğrencilerden ibaret oldukları görüntüsü doğmuştur. Bu zımni yargının doğrulanabilmesi ya da yanlışlanabilmesi öncelikle Osmanlı siyaset dilinin kavramlarının çözümlenmesine bağlıdır.

(ii) Osmanlı Tarihi ve Siyaset Düşüncesi

Siyaset düşüncesi tarihinin kendine özgü parametrelerine dayanarak Osmanlı tarihinin bir alt disiplini olamamasının en önemli sonuçlarından birisi Osmanlı siyaset düşüncesinin Osmanlı tarihinin genel akışına sığdırılmaya çalışılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı tarihi üzerine yazılan yerli ve yabancı ders kitaplarının eksenini ağırlıklı olarak siyasî tarih oluşturmuştur. Genellikle buna paralel olarak yazılan düşünce tarihi de siyasî tarihin genel kalıpları içinde algılanmıştır. Buna göre Osmanlı siyasî düşüncesi XIV. ve XV. yüzyıllarda kuruluş aşamasındadır ve daha ziyade tercüme ve adaptasyon türü yazılarla ortaya çıkmıştır. XVI. Yüzyılda klasik eserlerini vermeye başlamış ve bu yüzyılda ortaya çıkan yazım tarzı ve ge-

nel görüşler Osmanlı düşünce tarihinin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Sonraki yüzyıllarda yazılanlar ise yeni bir düşünce ortaya koymaktansa, ana görüşleri itibarıyla, öncekileri devam ettirmişlerdir. Bu bakış açısı Osmanlı siyaset düşüncesi alanında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun XVI ve XVII. yüzyıllar üzerine yapılmasını kolaylaştırmıştır. Bu nedenle XIV, XV ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı düşünce tarihinin nispeten karanlıkta kalmış dönemleridir.¹⁰⁴

Tarihsel realitenin bu görüntüyü doğrulayacak şekilde tezahür etmiş olması ise en azından kuşkuludur ve düşünce tarihinin seyrinin siyasî tarihin akışına göre açıklanması bazı dönemler üzerine ispatı zor yargıların yerleşmesine yol açmıştır. Oysa düşünce tarihinin başlangıç ve bitiş hatları hiç değilse geçişken sınırlarlardır ve keskin çizgilerle belirlenemez. Bu meyanda, Osmanlı siyaset düşüncesi olarak ifade edilen tecrübe birikimi Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuyla doğan ve gelişen bir olgu değildir. Osmanlı Devleti, dönemin en zengin kültür havzalarından birinde kurulmuştur. Bu dönemde Anadolu, Celâleddin Rûmî, Davud Kayserî, Ahî Evren, Konevî ve Necmeddin Dâye gibi etkileri sonraki yüzyıllarda da devam edecek olan ulema ve mutasavvıfları yetiştiren ya da barındıran münbit bir kültür iklimidir. Bunlardan Dâye'nin son bölümü siyasete dair olan *Mirsâdu'l-İbâd* adlı eseri uzun yüzyıllar Osmanlı'da en çok okunan kitaplardan biri olmuştur.¹⁰⁵ Bu kültürel birikimin devamı olan siyaset düşüncesinde XIV ve XV. yüzyıllarda yazılan eserler tam olarak incelenmedikçe bu yüzyıllar konusunda yapılacak genel gözlemlerde hata marjininin büyük tutulması zorunludur.

Benzeri bir yaklaşımla XV ve XVI. yüzyıllardaki siyaset eserleri kurulmakta ve gelişmekte olan bir siyasî sistemin ideolojik ifadesi ya da altyapısı olarak görülürken XVII ve XVIII. yüzyıllardaki eserler çözülmekte ve gerilemekte olan bir yapının entelektüel yansıması olarak kabul edilmiştir. Bu bakış açısının oluşturduğu şartlı algılama sonucunda örneğin XVI. yüzyılda kritikçi niteliği, XVII. yüzyılda yapıcı özelliği ağır basan eserler ait oldukları paketler içerisinde değerlendirilmeye alınabilmektedir. Diğer yandan Osmanlı tarihi boyunca mevcut siyasî yapıyla doğrudan ilgilenmeyen

104 İlber Ortaylı'nın XVIII. yüzyıl siyaset düşüncesinin dinamiklerinin inceleyen çalışması, ihmal edilemeyen bu dönemlerin Osmanlı düşünce tarihi için ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Bkz. Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. I, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 38-41.

105 Bu eserin tenkitli neşri için bkz. Najm-e Râzi, *Mersâd ol-Ebâd*, Muhammad Amin Riyâhi (haz.), Tehran, 1973. Türkçe tercümelelerinden ilki için bkz. Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Kübêrâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Kemâl Yavuz (haz.), Ankara, 1991.

ve siyaset düşüncesi geleneği içerisinde tamamen teorik bir bakış açısıyla yazılmış çok sayıda eser tarihçilerin ilgisini çekmemektedir. Son yarım yüzyılda Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde değerlendirilmeye alınan kaynak eserlerin listesine bakıldığında, Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî'si* gibi birkaç eser istisna edilirse, hemen tümünün doğrudan Osmanlı Devleti'ni ya da onunla ilişkileri problematize eden eserler olduğu ortaya çıkar. Ağâh Levend ve Mehmed Tâhir'in Osmanlı kütüphanelerinde mevcut siyaset eserlerinin ancak bir kısmını yansıtan bibliyografik çalışmaları, teorik nitelikli eserlerin Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde yer almamasının nedeninin, var olmamaları değil ilgi görmemeleri olduğunu göstermeye yeterlidir. Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğindeki ana yönelişin teorik siyasî düşünceye dair eserleri gözardı etme pahasına pratikteki yönetim yapılarını ele alan eserler üzerine yoğunlaşmasının en önemli iki sebebinden biri, düşünce tarihinin siyasî tarihe paralel çalışılması ise diğeri de düşünsel eserlerin mevcut siyasî yapıları ve ortaya çıkan gelişmeleri açıklamak üzere tarihsel şahit ya da veri kaynağı olarak kullanılmasıdır.

2. Felsefî Perspektifler

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde felsefî yaklaşımları itibariyle birbirinden belirgin çizgilerle ayrılabilen çok az sayıda çalışma gösterilebilir. Modern çağda ortaya çıkan ve tarihyazıcılığında konuların ve kaynakların seçimi, bulguların yorumu ve genel teorilerin inşası gibi konularda tarihçiler üzerinde yönlendirici etkisi olan entelektüel geleneklerin birçoğu siyaset düşüncesi üzerine yazan tarihçileri değişik şekillerde ve dozlarda etkilemiştir. Bu anlamda Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliği büyük oranda, bu akımların füzyonunu yansıtan eklektik bir çalışma geleneği oluşturmuştur. Aydınlanmacı, ulus-devletçi, marksist, ve Osmanlıcı olarak kabaca dört ana kategoriye bölünebilecek bu bakış açıları –sosyolojik anlamda günümüzdeki siyasî ideolojilerinin tarihçiler arasındaki uzantıları değil –entelektüel anlamda- akademik perspektiflere dönüşmüş şekilleridir.

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğine değişik açılımlar kazandırmış olan felsefî yaklaşımlar tümünden ne doğrulanabilir ne de yanlışlanabilirler ve katı tarihsel modeller üretmedikleri müddetçe tarihî olguların anlaşılmasını kolaylaştırıcı perspektifler kazandırabilirler. Bu yaklaşımlar indirgemeci, soyutlayıcı, sınıflayıcı, değer atfedici olmaktan ziyade somut olguların çok yönlü analizlerinin yapılmasına olanak tanıyan esnek yapılar olmak zorundadırlar. Tarihçilik tümdengelimci yaklaşımların, olguların farklı boyutlarının değerlendirilebilmesi için uygun perspektifler kazandırdığı, bu-

na karşın son tahlilde yazılan tarih çalışmasının tümevarımcı analizlerin üzerinde inşa edilebildiği bir disiplindir.

(i) Avrupa-merkezci Yaklaşım

Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarındaki en etkin paradigmalardan birisi aydınlanmacı dünya görüşünün etkisiyle şekillenen Avrupa-merkezci yaklaşımda ortaya çıkmıştır. Aydınlanma felsefesinin Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarındaki yansıması daha çok rasyonalizm, ilerlemeci tarih görüşü ve Avrupa-merkezci bakış açısı şeklinde olmuştur. Buna göre Osmanlı tarihi rasyonel düşünce ve kurumların gelişmediği bir tarih tecrübesi olmuştur. Aydınlanma döneminin akıl-din çatışmasını aynen Osmanlı tarihine taşıyan ve Osmanlı düşünce tarihini bu çerçevede gören tarihçiler, Osmanlı tarihindeki gerileme ve ilerleme unsurlarını Avrupa tecrübesine kıyasla ortaya koymaya çalışmışlardır.

Aydınlanmacı bakış açısının Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğindeki en kalıcı etkilerinden birisi, Osmanlı kültür dünyasının ortaya koyduğu düşünce birikiminin 'anlam'ından çok 'değer'ine odaklanmak olmuştur. Avrupa tecrübesine paralel ya da onun doğrudan etkisiyle Osmanlı Devleti'nde ortaya konan düşünce birikimi Osmanlı'ya özgü ya da Osmanlıların devraldığı geleneğin devamı niteliğindeki düşünce birikimine nispetle daha önemli görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı düşünce birikiminin büyük bir bölümü 'geleneksel' olarak nitelenmekle tek bir paket içine sığdırılabiliştir. Buna karşın Pîrî Reis, Kâtip Çelebi ve İbrahim Müteferrika gibi Avrupa'daki gelişmelerden haber veren Osmanlı bilgeleri Osmanlı düşüncesinin ilerlemeci kolunun halkaları olarak algılanmıştır. Bu aydınlanmacı bakışın etkisiyle, doğrudan siyaset düşüncesiyle ilintili olmayan matbaa ve rasathane tartışmalarında olduğu gibi Osmanlı düşünce tarihi ilerici ve muhafazakâr unsurlardan oluşan, diyalektik çatışmaya dayalı, iki kutuplu bir kültürel sistem şeklinde algılanmıştır. Neticede aydınlanmacı yaklaşım, Osmanlı tarihinde belli olguların yüzeysel bir şekilde, çoğu anakronistik yakıştırılmalar yoluyla, özgürlükçü, seküler ve ilerici gibi XIX ve XX. yüzyılların değerlerini yansıtan kavramlarla karakterize edilmelerine yol açmıştır.

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliği açısından değerlendirildiğinde aydınlanmacı bakış açısının en önemli katkılarından biri, bu alanda en çok çalışılan üç temadan birisi olan 'gerileme' meselesini Osmanlı tarihçiliğinin temel problematiklerinden biri haline getirmiş olmasıdır. Hatta XIX. yüzyıldaki kökleri göz önüne alındığında Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının bu aydınlanmacı yaklaşım sonucu gerileme probleminin siyaset eserleri temel alınarak analiz edilmesiyle başladığını söylemek

mümkündür. Gerileme ya da bozulma nedenleri XVI. yüzyıldan itibaren çok sayıda Osmanlı entelektüel ve aliminin gündemini teşkil etmişti. Ancak Osmanlı siyaset yazarlarının temel sorusu, yakın geçmişlerinde mükemmelen işlediğini düşündükleri kurum ve geleneklerin nasıl olup da bozulduğu ya da iş göremez hale geldiği olmuştur. Bu gerileme algılaması Osmanlı tarihinin kendi akışı içinde, referans noktaları kendi tarihi tecrübelerinden alınmak suretiyle problematize edilen bir meseledir. Aydınlanmacı bakış açısının temel sorusu ise Osmanlı Devleti'nin neden ilerleyemediği ve Avrupa'nın gerisinde kaldığıdır. Sonuçta Osmanlı'dan süregelen indî bir gerileme algılamasıyla, aydınlanmacı bakış açısından görünen mukayeseli bir gerileme varsayımının örtüşmesi sonucunda gerileme meselesi Osmanlı siyaset düşüncesinin en eski ve en çok ilgi gören temalarından birisi olmuştur.

Gerileme ve ilerleme unsurlarına odaklanan aydınlanmacı yaklaşımın yukarıdakine benzer önemli kazandırmalarından biri de, Osmanlı tarihçiliğinin XIX. yüzyıldaki teamülleri gözönüne alındığında tamamen geleneksel bir çerçevede ele alınan bazı önemli siyasî kavramları modern tarihteki uzantıları itibarıyla değerlendirmeye çalışmasıdır. Bu anlamda ilk aydınlanmacı tarihçilerden biri olarak ortaya çıkan Namık Kemal kendi döneminde revaçta olan modern siyasî kavramların Osmanlı tecrübesi ve İslâmî gelenekteki köken ve karşılıklarını bulmaya çalışmıştır.¹⁰⁶ Namık Kemal'in Osmanlı romantizmini paylaşan ya da paylaşmayan XX. yüzyıl tarihçileri de bu aydınlanmacı bakış açısının etkisiyle Osmanlı tecrübesinde Rönesans sonrası Avrupa tarihine paralel gelişmeler üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda, dinden görece bağımsız bir hukuk geleneği olarak Osmanlı kanunları, sultan ve tebaa arasındaki ilişkileri hukukî ve kurumsal teminatlarla bağlayan sözleşme veya gelişmeler aydınlanmacı bakış açısının etkisiyle Osmanlı tarihçiliğinin giderek daha çok ilgi gören sahalara olmuşlardır.

(ii) Ulus-devletçi Yaklaşım

Düşünce tarihinde ulus-devletçi yaklaşımın en bariz belirtisi tarihinin çalıştığı kültürel geleneği mensup olduğu ulus-devletin ya da etnik unsurun siyasî sınırları ya da tarihi ile tahdit etmiş olmasıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında hedef belli bir kültür ve medeniyet havzasının düşünce tarihinden ziyade modern çağda ulus-devletin hakim unsuru olmuş belli bir etnik topluluğun tarihindeki düşünce birikiminin ortaya konmasıdır. Tarihçinin men-

106 Namık Kemal'in görüşleri için bkz. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 283-337.

sup olduğu ulusun tarihini çoğunlukla dünya tarihinin merkezine koyduğu bu yaklaşımda, tarih yazıcılığının ana hedeflerinden birisi ilgili ulusun insanlık tarihine yaptığı kültürel katkının vurgulanması, diğeri ise tarihçinin yazdığı dönemdeki baskın kültürel eğilim ve politik konjonktür gereği toplumdaki hakim ideolojinin tarihsel kökenlerinin ortaya konmasıdır. Buna göre temel soru etnik olarak belli bir ulustan olanların geçmişte ortaya koydukları kültürel birikimin tespiti ve bugünkü ulusun kültürünü oluşturan unsurların tarihsel kökenlerinin belirlenmesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuçta modern dönem öncesine, ulusal kimliklerin oluşmadığı çağlara gidildiğinde, sınırları projeksiyonu günümüzden yapılarak çizilmiş bir kültürel coğrafyada ve ulus-devlet ideolojisinin kriterlerine göre halkaya dahil edilmiş düşünürler zümresi ortaya çıkmaktadır. Modern Türkiye'deki örneklerine bakıldığında, etnik olarak Türk olan ancak Arapça yazan ve eserlerini Arap hanedanların himayesinde veren Fârâbî Türk düşünce tarihinin bir parçasıdır. Nizâmülmülk de, Farsça yazmasına ve etnik olarak Türk boylarından birine mensub olmamasına rağmen, Ülken'in ortaya koyduğu kriterlere göre yine bir Türk düşünürüdür.¹⁰⁷ Buna mukabil, eski Türk devletlerinin hakim olduğu bölgelerde yaşamış, eserlerini farklı dillerde Türk sultanların himayesinde yazmış sayısız ulema, şair ve düşünür Türk düşünce tarihinin bir parçası olarak görülmemiştir.

Bu durumda Osmanlı Devleti gibi modern dönemde sayıları giderek artan kırkın üzerinde ulus-devlete bölünmüş bir devletin düşünce tarihi üzerine en azından kırkın üzerinde değişik ulus-devletçi bakış açısının varlığından söz edilebilir. En geniş anlamıyla Osmanlı tecrübesi bugün birbiriyle siyasî sınırlarıyla olduğu kadar kültürel sınırlarıyla da birbirinden ayrılmış olan çok sayıdaki ulus devletin ya da topluluğun kültür tarihlerinin bir bileşkesidir. Ulus-devletçi yaklaşımı aksettiren tarihçinin siyasî ve kültürel kimliğini belirleyen coğrafyanın mahallî tarihi ile ilgilenmesi ise tamamen doğal bir olgudur. Bu durumda eski Yugoslavya'da yazan Hazim Šabanović'in Bosnalı olan Hasan Kâfi'nin *Usûlü'l-Hikem*'ini, buna karşın Arap araştırmacı İlvânî'nin Hamalı bir şeyh olan Hamevî'nin Yavuz Selim için yazdığı *en-Nesâihü'l-Mühimme*'sini çalışmış olması her şeyden evvel düşünce tarihi açısından bir zenginlik ifade eder.¹⁰⁸ Hasan Kâfi'nin

107 "Nizâmülmülk, aslen acem olmakla beraber bütün hayatında Türk devletine hizmet etmiş ve El teşkilatımızın İslâmî şekillere telifinde en büyük gayreti sarfetmiş olduğu için onu bir Türk mütefekkeri addetmek lazımdır", bkz. Ülken, *Türk Tefekkürü*, c. II, s. 14.

108 Hazim Šabanović, "Hasan Kafi Prusćak", *Prizoli za Orijentalnu Filologiju*, 1969, sy. 14-15, s. 5-31; Ali b. Atiyye el-Haytî el-Hamevî, *en-Nesâihü'l-Mühimme li'l-Mulûk ve'l-E'imme*, Neşve el-İlvânî (haz.), Dimaşk, 2000.

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde muhtemelen en çok çalışılan kişi olmasının en önemli sebebi, başta Bosnalılar olmak üzere Balkan ve Doğu Avrupa tarihçilerinin gösterdikleri ilgidir.¹⁰⁹ Bu sayede, Osmanlı tarihinin geneli itibarıyla fazla dikkati çekmemiş ancak yerel topluluklar için çok önemli olan olgular, Osmanlı düşünce tarihinin geniş alanına girebilmekte ve kümülatif bir tecrübe olarak şekillenen Osmanlı kültürünün alt katmanları ve değişik boyutları ortaya konabilmektedir.

Ancak bu çalışmalarda ana eğilim yerel olanı sadece merkeze referansla ele almaktır. Bu durumda Bosna'da veya Suriye'de Osmanlı düşüncesi üzerine yazılan bir eser yerel unsurları anlatırken merkezdeki unsurları da dikkate almasına rağmen Osmanlı kültür havzasının bütününe ya da diğer bölgelerdeki eşzamanlı kültürel gelişmeleri hesaba katmamaktadır. Sonuçta günümüz Osmanlı tarihçiliğinde yerel, ulusal ya da bölgesel tarihler birbirinden kopuk olarak anlatılmaktadır. XV. Yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı yönetici elitinin önemli bir bölümünün devşirme kökenli olduğu dikkate alındığında Balkanlar'daki alt kültürler hesaba katılmaksızın Osmanlı yönetici tabakasının kültür dünyasının analiz edilemeyeceği görülmür. Aynı şekilde hiyerarşik ve özerk bir medrese sisteminin varlığına rağmen, önemli sayıda Osmanlı aliminin Arap topraklarında eğitim gördükleri ya da buralarda görev yaparken eser verdikleri dikkate alındığında, Arap topraklarındaki ilmî gelenek ve kültürel gelişmeler hesaba katılmaksızın yazılacak bir Osmanlı düşünce tarihi eksik kalmak durumundadır. Osmanlı kültür dünyasının yapısı gereği, Kefe ve İskenderiye gibi birbirinden uzak iklimlerde eser veren müelliflerin aynı medrese mezunu olmaları pekala mümkün olduğu gibi, Halep ve Üsküp'te eser veren müelliflerin aynı tasavvufî gelenekten gelmeleri gibi durumlar da istisnâî olgular değildir. Sonuçta Osmanlı siyaset düşüncesi yerel olanla –siyasî coğrafyada anlamında merkezî olana ek olarak kültürel coğrafyanın bütününe de analizin çerçevesine dahil edilmesiyle daha sağlıklı bir zemine oturabilir.

(iii) Marksist Yaklaşım

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinde, iktisat ve toplum tarihinde olduğu kadar derin izler bırakmayan Marksist tarih görüşü düşünce, sanat ya da din gibi olguları tarihin ana motoru olarak görmez. Marksist terminolojiyi yoğun bir şekilde kullanmasına rağmen belirgin bir marksist model çerçevesinde yazmayan Abou-El-Haj ve benzeri tarihçiler hariç tutulursa, Osmanlı siyaset düşüncesi tarihi marksist tarihçilerin çok az ilgisini çekmiş

109 Hasan Kâfi ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların geniş bir bibliyografyası için bkz. Amir L.F. Nametak, *Hasan Kafija Prušćak*, Sarajevo, 1999.

olan bir alandır. Vaktiyle yönetici tabakanın tarihine odaklanmış olan Osmanlı tarihçiliğinin köylü ve şehirli tebaanın tarihiyle yoğun bir şekilde ilgilenmesi konusunda büyük rol oynayan marksist tarihçiliğin Osmanlı düşünce tarihine ilgisiz kalması, modern dönem Osmanlı tarihçiliğinin eksik kalan yanlarından birisi olmuştur.

Daha çok eski Doğu Bloku ülkelerinde yazan tarihçilerin çalışmalarında öne çıkan marksist görüşe göre siyaset düşüncesi Osmanlı Devleti'ndeki sosyo-ekonomik yapının ve üretim ilişkilerinin entelektüel yansımasından ibarettir. Bu tarihçilere göre siyaset eserlerinde dillendirilen görüşlerin anlaşılabilmesi ancak ifade edildikleri dönemdeki ekonomik ve sosyal koşullar ve yazarın mensub olduğu toplumsal sınıf gözönüne alınarak mümkün olabilir. Bu açıdan, marksist tarihçiler daha çok iktisadî ve toplumsal koşullarla kolaylıkla ve doğrudan bağlantılandırabilecekleri reformist siyaset eserleri üzerine çalışmışlardır.

Marksist yaklaşımın Osmanlı tarihçiliğinde eser vermeye başladığı 60'lara dek bu tür siyaset eserleri daha çok Osmanlılar'ın tevarüs ettiği kültürel gelenek ve siyasî durum göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Örneğin bu yaklaşıma göre, Hasan Kâfi'yi anlamak için Nizâmülmülk'ün beş yüzyıl önce yazdığı görüşler ya da devletin tepesindeki siyasî entrikalar ana referanslar olarak kullanılırken, materyal koşullar temel faktörler arasında görülmemiştir. Bu açıdan bakıldığında, Annales Okulunun 'total tarih' anlayışına paralel bir etki yapan marksist yaklaşım, siyaset düşüncesinin analizinde, maddî koşulların ve üretim ilişkilerinin göz önüne alınması yönünde bugün her tarihçinin paylaştığı zorunlu bir perspektifin yerleşmesine katkıda bulunmuştur.

(iv) Osmanlıcı Yaklaşım

Osmanlı döneminde yazılan tarih eserleri ve tezkirelerde sergilenen genel eğilimin günümüzdeki uzantısı olarak görülebilecek Osmanlıcı yaklaşımın bakış açısını Osmanlıların kendilerini algılama biçimleri belirlemiştir. Bu yaklaşımın Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğindeki yansımalarından birisi, Osmanlı düşünce tarihinin ana unsurlarını ve öne çıkan kişiliklerini ele alırken merkezî bir bakış açısına sahip olmasıdır. Bu bakış açısını paylaşan tarihçilerin ilgi alanını Osmanlı Devleti'ndeki yönetici tabaka ve bunun etrafında oluşan kültürel gelenek oluşturmuştur. Böylece İbn Kemal ve Ebussuud gibi Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemi kabul edilen bir devirde ilmiye hiyerarşisinin en üst düzeyine erişmiş ulema Osmanlı ilim geleneğinin zirve isimleri kabul edilirken bu hiyerarşinin alt tabakasında ya da dışında yer alanlar, yahut gerileme dönemi olarak görülen evrede yaşayan ulemanın düşünce tarihindeki yerleri bu hiyerarşik yapıya göre belir-

lenmiştir. Bu ayrıcalıklı gruba, Osmanlı ilmî geleneği içinde yüksek mevki-
lere gelmemiş ancak ilmî otoritesi umumen kabul edilmiş Birgivi gibi ule-
ma da dahil edilebilir. Sonuçta önemli eserler versin veya vermesin şeyhü-
lislâm ve kazasker gibi ulema düşünce tarihinin merkezine yerleştirilirken
Kefevî ve Şürunbilâlî gibi çok sayıda eser veren ulema Osmanlı düşünce ta-
rihinde kısa bilgilerle geçiştirilmiştir.

Bu hiyerarşik bakış açısı Osmanlı siyaset düşüncesi tarihinde de ilgile-
rin siyaset eseri veren müelliflerden ziyade önde gelen ulemanın siyaset
görüşleri üzerinde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin siya-
set konusunda müstakil eser vermemiş olan yukarıdaki iki şeyhülislâmın
siyasî görüşleri üzerine muhtelif çalışmalar yapılmışken, Sarı Abdullah
Efendi gibi siyaset üzerine külliyetli eserler vermiş olan çok sayıda alim ve
entelektüel, tarihçilerin ilgisini çekmemiştir. Aynı hiyerarşik bakışı ele alın-
nan konuların seçiminde de görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'ndeki
siyasî anlayışın önemli unsurlarından olan ancak Abbasi döneminin aksine
Osmanlı siyaset literatüründe çok az teorik ifadesini bulan hilafet dü-
şüncesi üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak, Osmanlı siyaset dü-
şüncesinin en özgün unsurlarından birini teşkil eden ve daha çok siyasî
merkezin dışındaki toplumsal kesimlerde revaç bulan kutbiyet düşüncesi
ancak yakın zamanlarda tarihçilerin ilgisini çekmeye başlamıştır.

VI. Metodolojik Çerçeve ve Kültürel Sınırlar

Osmanlı tarihçiliğinde bir alt disiplin olarak yeni oluşmakta olan siyaset
düşüncesi tarihi bugüne kadar alanın kendi sorunlarından ziyade Osmanlı
tarihinin diğer alanlarındaki belli başlı tartışmaların uzantılarına sahne
olagelmıştır. Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıl sonrasında gerileme dönemi-
ne girip girmediği, Osmanlı devlet teşkilatının hangi sosyolojik kategoriye
uyduğu gibi tartışmalarda kurumsal ve pratik verilerin entelektüel boyutu
ele alınırken en başta siyaset konusunda yazılan eserler kullanılmıştır. Do-
layısıyla bu tür eserler Osmanlı tarihçiliğindeki genel eğilimin nazarında,
siyaset düşüncesinin kendisinden ziyade daha önemli görülen başka mese-
leleri aydınatabildikleri nispette önemli görülmüşlerdir. Siyaset düşüncesi-
nin bu şekilde daha çok işlevsel yönüyle incelenmiş olması Osmanlı düşün-
ce tarihinin bir yüzünü aydınlatırken diğer yüzünün gölgede kalmasına yo-
laşmıştır. Gölgede kalan bu yüzün aydınlatılması siyaset düşüncesi tarihi-
nin Osmanlı tarihçiliğinde kendine has historiyoğrafisi olan bir alt-disipli-
ne dönüşebilmesi için zorunludur. Bu genişlemenin gerçekleşebilmesi ön-

celikle Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının genel çerçevesini belirleyen temel yaklaşımların tekrar gözden geçirilmesiyle mümkündür.

1. Siyaset Düşüncesinin Kapsamı

Hangi yönden bakılırsa bakılsın, ama özellikle kaynaklar ve ele alınan konular göz önüne alındığında siyaset düşüncesi tarihçiliği oldukça dar bir çerçevede icra edilmektedir. Bugüne kadar çalışılan kaynak sayısı ve konu çeşitliliği Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılabilecek genel değerlendirmeler için gerekli alt yapıyı sağlamaktan çok uzaktır. Bunun sonucu olarak, siyaset düşüncesi çalışmalarında tarihçilerin sorduğu soruların çoğu halen eskiden beri sorulagelen tanıdık sorulardır ve yeni soruların sayısı çok sınırlıdır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin sunduğu veri ve bulgular büyük tarihsel soruların cevaplandırılması için yeterli değildir ve çok sayıda küçük soruların cevaplarının arandığı somut çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir.

Bu daraltıcı bakış açısının en bariz göstergelerinden birisi, Osmanlı döneminde siyasetle ilgili yazılan eserleri didaktik özellikleri ve nasihat boyutuyla sınırlı gören siyasetnâmeçi yaklaşımdır. Buna göre Osmanlı tarihi boyunca yazılan siyaset eserleri kaba bir sınıflandırmayla topluca siyasetnâme veya nasihatnâme literatürü olarak algılanabilmektedir. Bu yaygın kanının siyaset düşüncesi çalışmalarının metodolojik ve tarihyografik çerçevesini etkileyen iki önemli sonucu ortaya çıkmaktadır: Birincisi, bu tür eserlerin daha çok nasihat boyutuyla ele alınmaları sonucu, içerdikleri daha başka özellikleri çalışma konusu yapılmamaktadır. İkincisi, nasihat boyutu olmayan ya da temelde nasihat etmek için yazılmamış olan farklı türlerde telif edilmiş birçok eser Osmanlı siyaset düşüncesinin marjinal kaynakları durumuna düşmekte ve düşünce tarihinin ana eksenine girememektedir.

Siyasetnâmeçi yaklaşım kadar etkili bir diğer belirleyici eğilim de çeşitlilik ve farklılıkların gözardı edilerek tüm siyaset eserlerin resmî düşünceyi ya da onun karşıtını anlamak için analiz edilmesidir. Oysa günümüz yazma kütüphanelerinde merkezî yönetimle resmî bir bağı bulunmayan ya da devletle arasında belli bir sürtüşme olmayan müelliflerin yazdığı çok sayıda siyaset eseri vardır. Bu eserlerin önemli bir bölümü ricâl-i devletten birine ithaf edilmemiş ya da siyasî bir çatışmada ideolojik meşruiyet için kullanılmamıştır. Buna rağmen mevcut siyasî yapı ve konjonktürden görece bağımsız olarak kendi halinde siyaset konusunda eser vermiş olan müellifler ya bu özelliklerinden dolayı dikkate alınmamışlar ya da ortaya koydukları düşünce ait olmadığı başka paketler içerisinde değerlendirilmiştir.

Osmanlı siyaset düşüncesi tarihçiliğinin sunduğu imkânlarla nispetle bugüne kadar yapılagelen çalışmaların sayısı ve niteliği yapılabileceklerin çok altındadır. Bunun en bariz göstergesi hiçbir temel kavramın ya da teorisinin Osmanlı tarihi boyunca kendine ait bir tarihinin yazılmamış olmasıdır. Örneğin popüler tarihçilikte olduğu kadar akademik tarihçilikte de Osmanlı devlet geleneğinin anayasal kavramlarından biri olarak takdim edilen “nizâm-ı âlem” kavramının, hangi dönemde kimler tarafından nasıl anlaşıldığını ve bunun Osmanlı kültür ve siyaset hayatındaki etkilerini, ilgili kaynakları olabildiğince irdeleyerek yazılmış bir tarih çalışması yoktur. Bu konuda şimdilik somut veri olarak bilinenler *Fatih Kanunnâmesi* başta olmak üzere birkaç resmî belge ve kronikteki atıflardan ibaret olmasına rağmen, bu kavramın ifade ettiği anlayış Osmanlı Devleti’nin resmî ideolojisi olarak sunulabilmektedir. Ancak mevcut çalışmalar gerçekte “nizâm-ı âlem” kavramının somut olarak ne zaman neyi ifade ettiğini göstermekten uzaktır.

2. Kültürel Coğrafya

Osmanlı siyaset düşüncesi çalışılan konular itibarıyla dar bir alanda icra edilirken bu düşüncenin ortaya çıktığı kültürel coğrafya da sınırlı tutulmuştur. Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmaları bugüne dek daha çok İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Balkanları da kapsayacak şekilde yazılagelmiştir. Osmanlı düşünce tarihinin dayandığı kültürel coğrafyanın Anadolu ve Balkanlar’la sınırlı tutulması en başarılı çalışmaların bile en azından ‘eksik’ olmalarına yol açan bir durumdur. Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların, Arapça konuşulan Osmanlı coğrafyası ile ilişkisi oldukça cılız, Osmanlı Devleti’ni çevreleyen coğrafya ile tamamen kopuk gibidir. Kültürel sınırların ne günümüzde ne de geçmişte hiçbir zaman siyasî sınırlarla tam olarak örtüşmediği göz önüne alınırsa Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının daha bütüncül bir yaklaşımı benimseleleri zorunludur. Bu yaklaşımın Osmanlı siyaset düşüncesi adına öncelikle Osmanlı egemenliği altındaki tüm coğrafyayı kapsamaması gerekmektedir. İkinci olarak Fas’tan, İran, Orta Asya ve Hindistan’a dek Osmanlı kültür dünyasının yakın ilişki içinde olduğu coğrafyanın Osmanlı siyaset düşüncesi çalışmalarının kültürel eksenini oluşturması gerekir. Üçüncü olarak da Osmanlı kültür tarihi Avrupa tarihiyle bağlantılı olarak ele alınmalıdır.

Payitahttan bakıldığında çevre gibi görünebilecek Bağdat, Şam, Halep, Kahire gibi İslâm dünyasının kadîm kültür merkezleri, tersinden bakıldığında pekala birer merkez konumunda görünebilirler. Buralarda mevcut olan medrese gibi kültür ve eğitim kurumları Osmanlı idaresinin gelişile

merkezî medrese sisteminin dışında kalmışlar ve kendi geleneksel ve özerk ilmî statülerini devam ettirebilmişlerdir. Arapça konuşulan Osmanlı topraklarındaki ulemanın, merkezden atanan resmî makam sahipleri hariç, büyük çoğunluğu siyasî yönetime eklemlemeksizin kendi ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Merkezî medrese sistemine bağlı ulema kadar eser vermiş olan bu ulema topluluğu ve onların bıraktığı eserler bugüne dek Osmanlı bilim ve düşünce tarihinin organik bir parçası olarak görülmemiştir. Aynı siyasî yönetim altında yaşayan, aynı kültürel coğrafyada benzeri meseleler üzerine yazan ulema ve entelektüellerin tarihinin ayrı ayrı yazılması resmin ancak bir kısmını aksettirmektedir. Arap topraklarında yazan müelliflerin eserlerinin Anadolu ve Balkanlar'daki kütüphanelerde çok sayıda nüshalarının olması ve aynı şekilde merkez ulemasının yazdıklarının da Arap bölgelerindeki kütüphanelerde bolca bulunması Osmanlı düşünce tarihi çalışmalarındaki bu ayrımcı teâmülün sunî şekilde inşa edildiği ve tarihsel vakıaya ters düştüğünü gösterir.

Osmanlı Devleti'ni çevreleyen coğrafyada, özellikle Orta Asya, Hindistan ve İran kültür tarihi göz önüne alınmaksızın Osmanlı siyaset düşüncesi eserlerinin önemli bir bölümünün gerektiğince anlaşılabilmesi imkânsızdır. Örneğin ilmî bir kariyeri olmayan Lütfi Paşanın, yazdığı hilafet risalesinde argümanlarını geliştirirken Osmanlı entelektüellerinin yakından bildiği anlaşılan birçok Mâveraünnehir ve Memluk kökenli alime atıfta bulunması, bu tip siyaset eserlerinin Osmanlı Devleti'ni çevreleyen kültür havzalarından bağımsız ele alınamayacağını gösterir.¹¹⁰ Örneğin Akkoyunlu yönetimi altında yazan Devvânî'nin eser ve görüşlerinin Osmanlı kültür çevrelerindeki yaygınlığı ve etkisi göz önüne alındığında Devvânî en az İran düşünce tarihinin olduğu kadar Osmanlı düşünce tarihinin de bir parçası sayılmalıdır. Aynı şekilde Herat'ta Hüseyin Baykara'nın himayesinde eserlerini veren ve Ali Şir Nevâî'nin yakın dostu olan Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin, diğer birçok eserinin yanısıra, birkaç kez Türkçeye aktarılan ahlâk ve siyaset üzerine yazan çok sayıda Osmanlı müellifi için model teşkil eden *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eseri yine Osmanlı kültür tarihinin bir parçasıdır.¹¹¹ Osmanlı entelektüellerinin Kâşifi'nin Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l-Muhsin için yazdığı bu eserinin özet ya da genişletilmiş tercümelerini Osmanlı padişahına sundukları gözönüne alındığında bu eserler üzerine yapılacak

110 Gibb, "Lütfi Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, 1962, sy. 15, s. 287-296; Hulûsi Yavuz, "Sadriâzam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilâfeti", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1994, s. 2083-2107.

111 Hüseyin Vâiz Kâşifi, *Futuvvatnama-i Sultânî [Ahlâk-ı Muhsinî]*, M.C. Mahcub (haz.), Tahran, 1971.

herhangi bir çalışmanın dönemin Herat kültür ve siyaset dünyasından bağımsız ele alınamayacağı ortaya çıkar.¹¹²

Osmanlı siyaset düşüncesinin Avrupa tarihi ile ilişkisi meselesine gelince, bugüne dek Osmanlı iktisadî ve siyasî tarihi Avrupa tarihiyle bağlantılı bir şekilde çalışılmış olmasına rağmen klasik dönem düşünce tarihi Avrupa tarihinden neredeyse tamamen kopuk olarak ele alınmıştır. Oysa Osmanlı düşünce tarihinin kültürel arka planının Avrupa'daki gelişmeleri de içerecek şekilde geniş tutulması ilk olarak aradaki somut etkileşimlerin görülebilmesi, ikincisi de benzeri tarihsel gelişmelerin iki ayrı coğrafyadaki kültürel yansımalarının değerlendirilebilmesi için zorunludur. XIV. Yüzyıldan itibaren sürekli ve yoğun bir ticarî, siyasî ve demografik ilişki içinde olan Osmanlı Devleti ve Avrupa'nın bu ilişkilerin kültürel yansımalarından azade kalmış olmaları beklenemez. Klasik dönemdeki bu kültürel yansımaların ya da etkileşimlerin XIX. yüzyıldan beri olageldiği şekliyle illâ da bir Osmanlı entelektüelinin Avrupa'da bir üniversiteye gitmiş olması ya da Avrupa'daki etkileri bile tadrîcen ortaya çıkan filozof ve bilim adamlarının eserlerinin Türkçeye çevrilmiş olması gerekmez. Kültürler kendi özgün karakterlerinin yanısıra farklı dönem ve coğrafyaların arzettiği şartların da etkisiyle birbirleriyle çok değişik yollarla, değişik alanlarda ve seviyelerde, doğrudan veya dolaylı ilişkiler içinde olabilmektedirler. Bu durumda kültür tarihçiliğinde belli bir kültürün ilişkide olduğu diğer kültürle arasındaki somut bağlantıların tespit edilmesi zorunlu olurken incelemeye konu olan kültürün yerel ürünlerinin bağlantılı olduğu kültürdeki karşılıkları göz önüne alınarak değerlendirilmesi elde edilen bulguların değerlendirilmesini kolaylaştıran ve yapılan çalışmanın sonuçlarını daha anlamlı kılan bir perspektif kazandırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında merkantilist düşüncenin Avrupa'da revaçta olduğu XVII. yüzyılda Osmanlı siyaset yazarlarının da narh, bütçe, vergi, para kuru gibi iktisadî meseleleri eserlerine dahil etmiş olmaları hiç de tesadüf değildir. XVI ve XVII. yüzyıllarda ortaya çıkan yeni iktisadî şartlar ve Avrupa ve Osmanlı'yı aynı anda etkileyen iktisadî dalgalanmalar göz önüne alındığında Avrupalı ve Osmanlı entelektüellerinin neden benzeri konularda kafa yordukları daha anlaşılır bir hale gelir. Bu tip paralellikler iki farklı düşünce geleneği arasında somut bağlantılar olsun ya da olmasın en azından benzeri tarihsel olguların belli meseleleri siyaset düşüncesinin gündemine taşıdığını göstermektedir.

112 Bu eserin tercümelemleri için bkz. Ebu'l-Fazl Mehmed b. İdris ed-Defderî, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, TSMK-Revan H. 347; Firâki Abdurrahman Çelebi, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, TSMK-Revan 393.

Klasik döneme nispetle çok daha fazla sayıda çalışmaya konu olan Tanzimat sonrası düşünce tarihi ise tam tersi bir yaklaşımla büyük oranda Avrupa tecrübesinin Osmanlı'ya yansımaları şeklinde ele alınmıştır. Böylece Tanzimat dönemi Osmanlı düşüncesinin Batılı kaynakları ayrıntılı olarak çalışılırken klasik Osmanlı kültüründeki kökenleri özel araştırmaların konusu olmamış, genel bilgilerin ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Yayımlanan çok sayıda eser sayesinde son dönem Osmanlı entelektüellerinin hangi Avrupalı düşünürü okudukları veya hangi modern düşünceyi savundukları gibi konular açıklığa kavuşurken aynı kişilerin Osmanlı kültüründen hangi klasik eserleri okudukları veya hangi eski düşünürlerden etkilendikleri konusu aynı oranda incelenmemiştir. Oysa bu entelektüellerin düşüncelerinin oluşumunda Batı düşüncesi kadar klasik Osmanlı düşüncesi de etkin olmuştur. Klasik Osmanlı kültürü Tanzimat dönemi aydınlarının sadece formel eğitimlerinin bir parçası olarak keşbettikleri bir birikim değil, tam aksine sürekli ilişki içinde oldukları canlı bir gelenektir. Bu aydınlar bir yanda Rousseau ile Eşrefoğlu Rûmî'yi diğer yanda Baudelaire ile Fuzûlî'yi eşzamanlı olarak okuyabildikleri eklektik bir kültürel iklimde yaşamışlardır. XIX. Yüzyıl Osmanlı kültürü, Avrupa düşüncesinin yaygınlaştığı kadar klasik kaynakların da yeniden keşfedildiği ve yaygın bir şekilde okunduğu bir ortamdır. Ancak Tanzimat sonrasıyla ilgili çalışmaların Avrupa kaynaklı görüş ve kavramlar üzerinde yoğunlaşmalarından dolayı son dönem Osmanlı düşünce tarihinin bir yüzü aydınlanırken diğer yüzü gölgede kalmıştır. Oysa düşünce tarihçiliğinin en sonuca götürücü ve bütüncül tarihyografik yöntemlerinden birisi belli bir olgunun aynı anda hem geçmişten gelen bir tarihsel derinlik içerisinde hem de belli bir dönemde cari olan çevresel faktörlerin ışığında değerlendirilebilmesidir.

VII. Genel Değerlendirme: Osmanlı Tecrübesi ve Dünya Tarihi

Yakın zamanlara kadar yazılan medeniyet tarihi ya da dünya tarihi ile ilgili eserlerdeki hakim paradigmaya göre İslâm medeniyeti birikiminin Avrupa kültürü üzerindeki yapıcı etkisi daha çok Rönesans'ı önceleyen XI ve XII. yüzyıllarla sınırlı olarak Endülüs tarihi çerçevesinde ele alınmıştır. Yaygın olan yaklaşıma göre İslâm felsefesi ve bilimi antik medeniyetlerle erken-modern Avrupa arasında aktarımcı ve köprü olma işlevi görmüştür. Bu nedenle İslâm medeniyetine Batı medeniyetine yaptığı pozitif katkısı sebebiyle antikite ve modern Batı arasında kurgulanan tarihî süreklilikte önemli bir yer atfedilmiştir. Rönesans ve sonrasında ise Avrupa'ya Endülüs kadar yakın olan Osmanlı Devleti'nin tarihi daha çok Avrupalı devletlerle savaş-

ları ve Avrupa'nın tarihî gelişimine yaptığı negatif etkisi yönüyle yer almıştır. Genel tarihlerde Osmanlı öncesi Arap dönemi için daha çok usturlab resimlerinin Osmanlı dönemi için ise yeniçeri resimlerinin seçilmesi bu algılamamanın grafik göstergesidir.

Oysa Hodgson'un ifadesiyle Osmanlı, Safevî ve Babür devletlerinin tarih sahnesine çıktığı dönemden itibaren İslâm tarihi dünya tarihinin yaklaşık olarak aynıdır.¹¹³ Tarihçinin kastettiği, dünya küresindeki kültür havzaları, ekonomik sistemler ve siyasî yapılar arasındaki iletişim ve etkileşimin yoğunlaştığı bu dönemde herhangi bir bölgenin tarihinin ancak diğerleri de hesaba katılmak sûretiyle yazılabileceğidir. Hele Osmanlı tarihi kendini çevreleyen coğrafyadan bağımsız olarak ele alınamaz. Ortadoğu'yu hakimiyeti altına alan, İran ve ötesindeki bölgelerle yüzyıllardır devam eden ekonomik ve kültürel ilişkileri sürdüren Osmanlı Devleti'nin tarihi, sonradan Avrupa olarak bir bütün şeklinde algılanacak olan coğrafya ile en geç XIV. yüzyıldan itibaren değişik alanlarda değişik dozlarla birbiriyle etkileşim içinde gelişmiştir. Osmanlı-Avrupa ilişkileri diplomatik, askerî ve ekonomik ilişki ve çatışmalardan, ya da birinin diğeri hakkındaki gözlemlerinden ibaret bir tarih değil, pek çok alanda içiçe geçmiş bir tarihtir.

XVI. Yüzyıldan itibaren doğubilimciliğin öncülüğünü yapan Avrupalılar ilk olarak Osmanlı'yı gözlemlediler ve onun kültür çevrelerinden bilgi edindiler. XVI ve XVII. yüzyıllarda Avrupa sanat ve edebiyat çevreleri İbrahim Paşa, Şehzâde Mustafa ve Hürrem Sultan'la ilgili tiyatro eserleri sahneye romanlar okuyorlardı.¹¹⁴ Tüm bunlara rağmen modern tarihçilikte Avrupa'yı süje Osmanlı'yı ise obje olarak gören bir anlayış hakimdir. Buna göre Avrupa Osmanlı'yı izlemiş ve incelemiştir, ama etkilenmemiştir. Osmanlılar ise askerî başarılarının ve Müslüman olmalarının verdiği gururla önceki kendi sınırlarının batısında olup bitene karşı kayıtsız kalmış, sonraları Avrupa'ya karşı fetihlerin sona ermesiyle askerî teknolojileri taklit ederek ayak uydurmaya çalışmış, nihayet treni kaçırdıktan sonra XIX. yüzyıl da panik bir psikolojiyle Avrupa düşüncesini ithal etmişlerdir.

Devamı olduğu İslâm tarihinin gölgesinde, paralel geliştiği Avrupa tarihinin kenarında görülen Osmanlı düşünce tarihinin dünya tarihindeki yeri Osmanlı kültürünün derinlemesine çalışılmasının yanısıra Osmanlı'yı

113 Marshal G.S. Hodgson, *Rethinking World History*, Edmund Burke III (ed.), Cambridge, 1993, s. 205.

114 Baron Fulke Greville (ö. 1628), *The Tragedy of Mustapha by Greville*, London, 1609; Roger Boyle (ö. 1679), *The Tragedy of Mustapha, the Son of Solyman the Magnificent*, London, 1668; Madelaine de Scudéry (ö. 1701), *Ibrahim, or, the Illustrious Bassa*, London, 1674; Elkanah Settle (ö. 1724), *Ibrahim the Illustrious Bassa*, London, 1694; Desmares, *Roxelane, Tragi-comedi*, Paris, 1643.

çevreleyen coğrafyadaki Osmanlı kültürü etkilerinin gözlemlenmesiyle tesbit edilebilir. XVI. Yüzyıldan itibaren çok sayıdaki Avrupalı, Osmanlı ya da Doğu hakkında, birçoğu en çok satanlar arasına girecek olan çok sayıda eser kaleme almış ve bu eserler büyük bir kitle tarafından okunmuştur. Bu muazzam literatür üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalar daha çok bu eserlerdeki “Türk imajı” gibi konular üzerinde durmuştur. Bu eserlerin, doğru veya yanlış, Avrupa’ya taşıdığı Osmanlı Devleti ve kültürü ile ilgili malumatın Avrupa okuyucusu, kültürü ve nihayet tarihi akışı üzerindeki etkileri incelenmemiştir. Osmanlı tecrübesinin Avrupa tarihindeki etkisi, Avrupa ya da Osmanlı tarihçiliğinin yüceltici ya da küçültücü genel yargıları bir yana bırakılarak, bu alandaki somut bağlantıların ortaya konulabilmesiyle anlaşılacaktır.

Siyaset düşüncesinin önemli bir kısmını teşkil ettiği Osmanlı kültür birikimi dünya tarihi açısından bakıldığında geç ve yavaş da olsa vuku bulduğu gibi algılanmaya başlanmıştır. Japonya’dan Amerika’ya uzanan bir coğrafyada giderek büyüyen bir ilgi sonucu sayıları gittikçe artan nitelikli tarih çalışmalarında ortaya konan bulgular XIX ve XX. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı medeniyetini açıklamak üzere geliştirilen paradigmalardan yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı tecrübesinin edebiyatta Fars, düşüncede Arap kültürü içinde yoğrulmuş klasik İslâm medeniyetinin taklidinden ibaret olduğu gibi yerleşik görüşler giderek daha az dillendirilmektedir. Bunun aksine yeni tarih çalışmaları Osmanlıların kendilerinden önceki kültür birikimlerinden tevarüs ettikleri süreklilik unsurlarıyla beraber kendi tarih tecrübeleri ile inşa ettikleri özgün kültürel açılımlarını öne çıkarmaktadır.

Konuyla ilgili hemen her tarihçinin ifade ettiği gibi düşünce tarihi Osmanlı tarihinin en az aydınlatılmış alanlarından birisidir. Mevcut tarih çalışmalarının sunduğu veriler Osmanlı düşünce tarihinin dünya tarihi açısından değerlendirilebilmesine olanak tanıyacak olan bazı büyük soruların cevaplandırılmasına imkân vermemektedir. Bu noktada, dünya düşünce tarihinin en nadide dehâlarından biri olarak günümüzde evrensel bir kabul görmüş olan İbn Haldun’un, ölümünden ancak beş yüzyıl sonra Avrupalılar tarafından keşfedildiğini, derinlikli olarak çalışılmasının ise ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini belirtmekte yarar var. Sosyoloji ve antropoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerdeki etkisi giderek yaygınlaşan İbn Haldun’un düşünce tarihindeki yerinin nispeten yeni olması, Osmanlı düşünce tarihi üzerine yapılan genel değerlendirmelerin ihtiyatlı olmasını zorunlu kılmaktadır. Osmanlı’ya özgü kültürel ürünler yerine, İbn Haldun’ları arayan ve onun gibilerini bulamamakla hayıflanılan Osmanlı

düşünce tarihçiliğinde Muhyî-i Gülşenî gibi modern tarihin ilk bilinen yapay dilini icad etmiş olan bir dehânın nispeten yeni keşfedilmiş olması, beklenebilir bir durum olmakla beraber yeni bir bakış açısının yerleşmeye başladığının da işaretidir.¹¹⁵

Approaches to Pre-Tanzimat Political Thought in Ottoman Historiography

Hüseyin YILMAZ

Abstract

Recently, historians have been showing an increasing interest in studying the long-neglected field of pre-Tanzimat political thought in the Ottoman Empire. Although the field still seems to be in its infancy, this scholarly interest has so far yielded a considerable body of literature that calls for a critical review and a historiographical introduction. The purpose of this study, however, is neither an exhaustive treatment of all relevant scholarly work, nor a thorough historiographical evaluation of the field, but a discussion of certain aspects of modern scholarship on the basis of a select number of published studies. The essay focuses on four main objectives: a critical survey of studies on Ottoman political thought pertaining to the pre-Tanzimat period that appeared in the past half century, an analysis of the main problems and shortcomings of this nascent field that is becoming a sub-discipline in Ottoman historiography, a discussion of the academic potential inherent in this field and ways of unearthing it, and some preliminary observations on the general characteristics of Ottoman experience in the history of political thought. To achieve these objectives, the article highlights major contributions in the field, stresses the indispensability of certain underrated sources of political thought, maps out the main themes that have prevailed in scholarly studies, examines influential methodological approaches and philosophical perspectives, and discusses conceptual issues for the study of Ottoman political thought in the pre-Tanzimat period.

115 Mustafa Koç, "Osmanlı'da Esperanto -İlk Yapma Dil "Baleybelen"- İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî", *Osmanlı*, Kemal Çiçek (ed.), c. 9, s. 463-471.